

**KURSUS “EESTI FOLKLOORI LÜHIVORMID”
(bakalaureuseastme õppekava)
KORDAMISKÜSIMUSED KOOS LINKIDE JA VASTUSTEGA**

SISUKORD

I. Žanriüleseid üldküsimusi

- IA. Folkloorne tüpoloogia. Folkloori enesekontrolli seadus ja selle üldisem olemus
- IB. Zipfi reegel ja folkloorse žanrifondi sagedusjaotus
- IC. Geograafilise leviku probleeme
- ID. Kujundkõneteeooria elemente

II. Žanrisuhetest

- IIA. Lühivormide ja muu folkloori vahekordi
- IIB. Lühivormide vahelistest “sisesuhetest”

III. Folkloori lühizhanride lähem iseloomustus (põhiliselt eesti aine põhjal)

- IIIA. Mõistatused
- IIIB. Vanasõnad ja kõnekäänud

Iga žanri juures käiakse läbi järgmised aspektid:

üldterminoloogia; mõiste; žanrifondi sisu, temaatika, struktuur, kujundid;
eesti ja läänemeresoome historiograafia (kogumine, publitseerimine, uurimine)

Põhiõpik on: **A. Krikmann, Sissevaateid folkloori lühivormidesse I: Põhimõisteid. Žanrisuhteid. Üldprobleeme. Tartu, 1997**

Selle raamatu netiversioon ja enamik muust vajalikust lisamaterjalist on leitav saidist aadressilt

<http://www.folklore.ee/~kriku/PARINTRO/>

Eksam seisneb vastamises 25-le küsimusele, mis on valitud järgnevate kordamisküsimuste hulgast

"Vastused" tähendavad mõnede küsimuste puhul ammendavaid täisvastuseid, teisel vastuste skelette, vahel juhiseid linkides viidatud materjalide kasutamiseks, kujundkõne-käsitluses ID, mille mõnede allosade kohta pole loetavat materjali trükistes ega veebis, ka suuliselt peetud loegute konspekte

I. ŽANRIÜLESEID ÜLDPROBLEEME

IA. Tüpoloogia. Folkloori enesekontrolli seadus ja selle üldisem olemus

1. Matti Kuusi *sananparsi*-tüübi formuleering: mida ühist peab olema samatüüpseiks loetavail tekstidel?

SFL ptk 3.4 (lk 156)

<http://haldjas.folklore.ee/~kriku/LEX/LOENG3.HTM#N34>

Sananparsi on soomekeelne termin, mis märgib folkloorset ütlust, vanasõna (*sananlasku*) ja kõnekäändu (*puheenparsi*) n-õ üheskoos.

Kuulus soome folklorist ja parömioloog **Matti Kuusi** arendab ajakirjas "Virittäjä" 1963, nr 4 terminoloogiat ütluste struktuurianalüüsi tarvis.

Ütlused moodustavad nende või teiste tunnuste alusel pesakondi või **sülemeid** (*pesyeet*), need tunnused on nt mõte ~ **täendus** (*idea*), **vormel** (*formula*) ja (leksikaalne ~ kujundi)**tuum** (*ydin*).

□ Kui kahel või mitmel ütlusel on **sama täendus**, siis on nad üksteise suhtes **sünonüümsed**.

□ Kui ütlustel on **ühine vormel** (st süntaksifiguur, süntaktiline struktuur, nt *Kes..., see...; Kui..., siis...; Kus..., seal...; Kuidas..., nõnda...; Paremini kui...; Igall oma...* vms), siis nad moodustavad **konformse** sülemi.

□ Kui ütlustel on **sama tuum**, siis nad moodustavad nn **muutujasülemi** (*variaabelipesye*). [Mul on raske kujutleda olukorda, kus ütluste leksikaalsed tuumad on samad, kuid tähendused (eeldustekohaselt siis) erinevad.]

Edasi tulevad kombinatsioonid kahe ühistunnuse järgi.

□ Kui **idee ja vormel on samad**, **tuum aga erinev**, siis on ütlused omavahel **konformsed sünonüümid**.

□ Kui **tuum ja vormel on samad**, **aga täendus erinev**, siis on ütlused omavahel **konformsed muutujad**. [Kardan taas, et see kombinatsioon on puhtteoreetiline: kui samast on nii palju, ei jää tähenduste erinemiseks justkui enam ruumi.]

□ Ja lõpuks – **kui idee ja tuum on samad, kuuluvad ütlused samasse tüüpi, on sama folkloorse tüübi variandid**. (Kuusi ei ütle targu, et vormel peab sel juhul olema erinev, sest intuitsivselt võttes ta ei peagi, kuigi võib.)

2. Koherentne ja difuusne variaabluspilt, nende tekketaust.

SFL ptk 3.3 (lk 151–153)

<http://haldjas.folklore.ee/~kriku/LEX/LOENG3.HTM#N33>

Eriti kui vanasõnatüüp koosneb **lühikestest vormellikest tekstidest**, on selle muutlikkus reeglina väike ja **variaabluspilt** klišeeline, koherentne (vt SFL, tabel 1 lk 152):

□ *Enne mõtle, siis ütle*

□ *Oma silm on kuningas* jts.

Kui aga tüüpi kuuluvad **tekstid on pikemad, mittevormellikud**, on **sõnastusvariante** reeglina **palju rohkem** (vt SFL, tabel 2 lk 153).

Nt tüübi EV 12287 tiiteltekst on:

□ *Kui tõnisepäeval nii paljugi päikest paistab, et mees näeb hobuse selga hüpata, siis tuleb kena aeg*

– sellest on 320 rahvaehtsat kirjapanekut, ja erinevaid sõnastusvariante tervelt 315. Nende variantide esitus hõlmab EVs (st eesti vanasõnade akadeemilises väljaandes) u 30 lk.

3. Mida kujutavad endast tüpoloogilised "rägastikud"?

SFL ptk 3.4 tervenisti (lk 154–162)

<http://haldjas.folklore.ee/~kriku/LEX/LOENG3.HTM#N34>

SFL ptk 3.1 (lk 148–150)

<http://haldjas.folklore.ee/~kriku/LEX/LOENG3.HTM#N31>

Tüpoloogirägastike teket saab seletada **folkloori enesekontrolli ~ eneseõendamise ~ stabiilsed ~ tagasiside seadusest** lähtudes.

Walter Anderson avastas selle seaduse oma klassikalises töös "*Kaiser und Abt*" (FFC 42, 1923) ja rahvaluule üldkursustes on sellest kindlasti juttu olnud. Anderson ütleb, et uurijaid on korduvalt **hämmastanud**, et rahvajutud varieeruvad küll lopsakalt, kuid see variaablus ei ületa reeglina teatud piire, **jutt ei kaugene oma algkujust pea iial tundmatuseni**. Anderson seletab seda kahe seigaga:

1) jutustaja on kuulnud juttu ühelt ja **samalt jutustajalt** reeglina **mitu korda**;

2) ta on kuulnud seda reeglina **mitmelt eri jutustajalt**.

Tänapäeval võidaks siis öelda, et jutustajal on jutust kujunenud reeglina mingi **prototüüpne mudel**.

Selline stabiilsuse või tagasiside seadus võiks kehtida **mitte ainult juttude kohta**, vaid põhimõtteliselt kogu folklooris tervenisti. Kuid selle spetsiifikat eri žanrides on vähe uuritud.

Oma funktsioneerimise **põhitasandil kaitseb** stabiilsuse seadus seega **folkloorsete üksuste tüpoloogilist identiteeti**.

Ta teeb seda kõigis žanrides, Kuid kes on tuttav nt **regilaulude** elutegevusega, see teab, et kohati stabiilsuse seadus **ütleb üles, loobub töötamast**. Tekstid hakkavad moodustama **tüpoloogilisi padrikuid**, mis on seesmiselt nidusad – st igale tekstile saab leida mitu temaga sarnast lähinaabrit, kuid padriku eri servadest pärinevad tekstid ei sarnane üksteisega pea üldsegi mitte.

Või kes on lugenud meie rahvahuumorikursusest vanemate **naljandite** tüpoloogia referaati, on ka seal taolisi segunemisi, põiminguid ja liiteid igal sammul kohanud.

Samasuguseid padrikuid võib rohkesti kohata **ka lühifolklooris**. Vanasõnade kohta vt näiteid **SFL, lk 157 ja 160–162**.

4. Millised on tüpoloogilist suveräänsust soosivad ja häirivad tegurid folkloori lühijanrides?

SFL ptk 3.4 (eriti lk 154–162)

<http://haldjas.folklore.ee/~kriku/LEX/LOENG3.HTM#N34>

Väitsime äsja, et vormellikud lühitekstid kalduvad vähe varieeruma – siin on n-ö üldse juba vähe leksikaalset materjali, mida varieerida. Ja pikemad, "proosavormilisemad" tekstid see-eest varieeruvad rohkesti.

Kas see tähendab, et lühikeste vormellike ütluste tüpoloogiline identiteet on stabiilsuse seadusega premini kaitstud kui pikemate ja hajusamate oma?

Paradoksaalsel moel – **see ei ole nii**. Just **pikemal tekstil on rohkem leksikaalseid "tugipunkte"** ja ta suudab suuremgi variaabluse korral ikka n-ö iseendana välja näha.

Ülilühikesel tekstil seevastu on **leksikaalseid tugipunkte vähe** ja iga elemendi ärajätt, lisamine või asendus viib teda n-ö iseenda juurest juba väga kaugemale, tal on nende muutuste juures juba raske oma esialgset tähendust säilitada.

On vanasõna □ **Kuidas töö, nõnda palk**, ja teine, □ **Kuidas küli, nõnda vili**, ja kolmas,

□ **Kuidas töö, nõnda vili** – kumma tüpoloogiliseks järglaseks viimast hübriidi tuleks lugeda?

5. Milliste loomkujundite kaudu eesti kõnekäändudes kõige sagedamini iseloomustatakse rumalust ja lollust?

SFL ptk 3.5 (lk 163–165)

<http://haldjas.folklore.ee/~kriku/LEX/LOENG3.HTM#N35>

Vaadakse näiteid ja märgake, et:

1) lollide loomade **üldnimistu** on kõikekokku **päris pikk**;

2) eri loomade **esinemissagedus** (produktiivsus) on **väga erinev**;

3) sageduste edetabelit **juhivad veised**, mitte eesel ega lambad-oinad, nagu võiks oodata;

4) veised võlgnevad tänu oma juhtpositsiooni eest erandlikult pikale, nüüdseks juba käibelt kadumas väljendile **köstri lehma** või **köstri (lehma) (valge) vasika** kohta;

5) **võrdlusvormil** on tõesti **minimaalselt kohustuslikke leksikaalseid tugipunkte** ja iga erand, mis neid lisab (või ka välja vahetab või ellipteerib) tekitab ühtlasi tüpoloogiaprobleeme – nii tunduvad eri "tüüpidenäited" nt

□ **Loll kui vasikas** ja **Loll kui köstri lehma valge vasikas...**

□ **U'i kui pull** ja **Loll kui laadapull**

□ **Rumal nagu pörsas** ja **Rumal kui rublane pörsas**

6. Milline on folkloori enesekontrolli seaduse üldisem loomus?

SFL ptk 3.6 (lk 168–171)

<http://haldjas.folklore.ee/~kriku/LEX/LOENG3.HTM#N36>

Esitan seal oma nägemuse, et stabiilsuse seadus ta tavadähenduses on **erijuht mingist üldisemast** n-ö **inertsiseadusest** või **ökoloogilisest pidurist**, mis ei tööta pelgalt tüübitasandil, vaid **igal mõeldaval tasandil** ka sellest alla- ja ülespoole.

See on oma toimeviisi poolest väga lihtne.

Iga folkloorne "asi" (jutt, laul, vanasõna, mõistatus vm) kui "**tüüp**", kui eemiline üksus, aga ka **žanr** tervikuna, **poeetiline kood** tervikuna – kõigi nende elu- ja **säilimisvõime sõltub** ilmselt mitmest tegurist.

1. Kui **paljude inimeste mällu** nad on juurdunud ja kui **sügavalt** nad sinna on juurdunud.

2. Milline on nende **suhe keelega ja eluga**, nende võime täita teatud pragmaatilisi, tunnetuslikke, esteetilisi jm funktsioone:

kui elu (majandus, kultuur, sotsiaalne elukorraldus) muutub, peab folkloor sellele kuidagi reageerima.

3. Keegi ei tea, kui igikestev nähtus on folkloor inimkonna ajaloos ja kui erilaadseiks vormideks ta juba ühelgi rahval võib aegade jooksul muteeruda.

Igatahes võib arvata, et **stabiilsuse seadus toimib erinevalt** ka nt mingi suhteliselt stabiilse **folkloorse süsteemi eri arengujärgkutes** – vast **kõige tõhusamalt keskeas olevas traditsioonis**, kus folkloori kõik põhilised moodustajad on juba välja kujunenud, süsteem on suhteliselt tasakaalulises olekus ja tal on veel arenguruumi.

7. Mida tähendab Juri Lotmani termin *samasuse esteetika*?

SFL ptk 3.6 (lk 169–170)

<http://haldjas.folklore.ee/~kriku/LEX/LOENG3.HTM#N36>

Juri Lotman oma töös "*Лекции по структуральной поэтике*" (1964) räägib kahest esteetikatüübist.

1. **Vanem tüüp on samasuse esteetika (эстетика тождества)** – seda esindavad folkloor, keskaegne kirjandus, klassitsism, ja seda iseloomustab poeetiliste struktuuride, mudelite, reeglite, skeemide jäik etteantus, **individuaalsuse taandamine**, stampide ja **stereotüüpide domineerimine**, omamoodi **klassifitseeriv laad**. Üksikud püütakse viia üldise alla, ja Lotman arvab, et selle esteetika toimejõud seisnebki selles, et viia üldskeemide alla ka selliseid üksikuid, mida esmapilgul näib olevat võimatu sinna viia (sest muidu taoline esteetika tunduks ju tapvalt tuim ja nudi).

2. **Vastandumise esteetika (эстетика противопоставления)** on tüüp, mis valitseb realismis jt **uuemais** kirjandussuundades. Siin tuleb printsipiis kogu aeg **leiutada midagi uut**, liiasust ei sallita, kordamine mõtestub plagiaadina jne.

Samasuse esteetikast on stabiilsuse seaduse üldisema tõlgenduse kontekstis juttu seetõttu, et folkloor on üks selle esindajaid ja selle esteetika loomuses (olgu folklooris või ka üldisemalt) on peidus ta **enesehävitamise juured**.

Samasuse esteetika põhimõte on "**veidi uus, kuid piisavalt tuntud**". Teatav **folkloorne süsteem**, mis seda põhimõtet järgib, **ammendab ennast** ajapikku ära. Nt lühifolkloori žanr oma kustumise ja taandumise ees **kaotab oma enesekaitsevõime**, ja see on jälgitav lausa tüpoloogilise destruktsioonina kahes plaanis:

1. **Sisu sööb tüpoloogia läbi**: tüpoloogilised padrikudki tekivad tunnuslikult **just neis semantilistes piirkondades, mille poeetiline töötlemine on väga intensiivne**. Mingi mõtte, idee võib valada ehk üpris paljudessegi vanasõnalistesse vormidesse, aga need võimalused pole lõputud. Lõpuks pole enam mingit diskreetsust, kõik on kontinuatiivne: pole värsket lund, kuhu uued jäljed sisse sõita; pole selgeid sissesõidetud radasid, mida mööda sõita – on ainult igas suunas läbisõidetud ühtlane pind, kus külglibisemine on väga suur.

2. **Vorm sööb tüpoloogia läbi** – nagu Kuusigi ütleb, vanasõna pannakse kokku mingeist põhi- või kujundi- või tuumelementidest ja mingeist vormelielementidest: süntaksifiguuridest, alliteratsiooni- ja riimistampidest jne. See stambilisus, see stereotüüpia võib paiguti muutuda nii suureks, et **kaob ettekujutus sellest, millised legod millistega tegelikult traditsioonis on kombineeritud**. Seda seika on kasutatud teatud liiki vanasõnaparoodiates, nagu **Voldemar Panso** leiutatud või igatahes öeldud □ **Käsi peseb kätt, ühed mustad mõlemad**, või teine klassikaline □ **Parem rikas, aga terve, kui vaene, aga haige** – siin on vanasõnalisi vormistampe ilmselt järgitud ja esmapilgul võib

jääda kahe silma vahele, et need on valedest elementidest või vael viisil kokkuseatud hübriidid või mutandid.

SFL-raamatus (lk 171) on näide, kuidas ma meeleheitlikult otsisin "kadunud" vanasõna □ ***Rikas sööks, ei jõua süüa; vaene sööks, ei ole süüa** – luulu, mis oli koostatud tegelike vanasõnade □ **Sügisel sööks, ei jõua süüa; kevadel sööks, ei ole süüa** ja □ **Rikas sööb, mida tahab, vaene sööb, mida saab** elementidest.

IB. Folkloorse žanrifondi sagedusjaotusest

1. Mis on Zipfi seadus ja mis analoogia on sel lühivomide vm žanrifondi sagedusjaotusega tüüpide / variantide lõikes?

SFL ptk 4.2 (lk 187–191)

<http://haldjas.folklore.ee/~kriku/LEX/LOENG4.HTM#N42>

George Kingsley Zipf, Euroopas õppinud ja töötanud ameeriklane, kvantitatiivse e statistilise lingvistika rajajaid. Peateos "*The Psycho-Biology of Language*" (1935).

Keeleökonoomia:

lühikesed sõnad ja sõnavormid on sagedasemad ja v.v.; **kergemini häälduvad sõnad ja vormid on sagedasemad** ja v.v.

Zipfi reegel ~ Zipfi kõver:

Piisavalt pikas loomulikus tektilõigus on **kõige rohkem 1 kord korduvaid** sõnu v sõnavorme, järsult vähem 2 korda korduvaid, mitte nii järsult vähem 3 korda korduvaid jne – ehk: on **tohtu hulk vähesagedasi** sõnu, **keskmine hulk keskmise korduvusega** sõnu ja väga **väike hulk tohtu korduvusega** "grammatiseerunud" sõnu (**on, ja, kui** jts).

Või "ideoloogilisemalt": **suure semantilise koormusega sõnad on vähesagedased**, sisult lihtsad **"grammatilised" sõnad on sagedased**.

Zipfi reeglil on täielik **analoogia folklooriüksuste (kui "tüüpide") sagedusliku käitumisega**:

mingis suuremas loomulikus allikmaterjalis selgub olevat **kõige rohkem "suuri"** ~

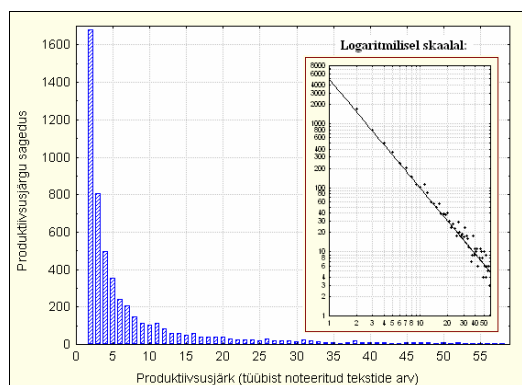
väheproduktiivseid ~ haruldasi tüpoloogilisi üksusi (st laule, jutte, vanasõnu jne), **keskmine hulk "keskmisi"** ja **hästi vähe "suuri"**, tohtu korduvusega üksusi.

See reegel näib kehtivat üsna universaalselt, sh mitmete Eestis läbitöötatud ainete kohta:

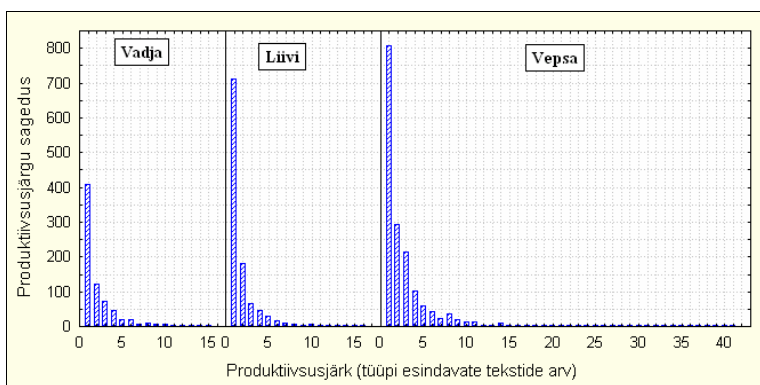
eesti, vadj, vepsa, liivi **vanasõnad**;

eesti **mõistatused**;

eesti **loomamuinasjutud** (Pille Kippari empiirikas)

Eesti vanasõnad

Vadja, liivi ja vepsa vanasõnad

2. Mis on "kehvikute statistika" ning "ülikute statistika"?

SFL ptk 4.2 (eriti lk 187–188 ja 191–193)

<http://haldjas.folklore.ee/~kriku/LEX/LOENG4.HTM#N42>

Üldisemas plaanis on Zipfi seadus erijuht sagedusjaotusest, mida kohtab sageli kogu looduses.

Üks selle analooge on ka **rikkuse jaotus ühiskonnas** või riigis nn **Ladina-Ameerika mudeli** järgi: puruvaeseid tohtu hulk, keskmikke keskmiselt, ülikuid ülivähe

(**optimaalseks** on peetud **normaaljaotuse** taolist, kus **kõige arvukam** osa ühiskonnast on **keskklass**).

Statistika alati loendab midagi, ja folkloori statistikat tegema asudes kerkib küsimus: mida loendada?

Kõige elementaarsemalt: **kas loendada esinemusi tüübiti või üksiktekstide kaupa?**

Mõned probleemiseaded sugereerivad pigem üht, teised teist.

Näiteks kui me uurime vanasõnades mingite **süntaksifiguuride** sagedust, siis on selge, et tuleb loendada **tekste**, sest samas tüübis võib ette tulla erinevaid vorme:

- ☐ **Kes teeb, see saab**
- ☐ **Kui teed, siis saad**
- ☐ **Kuidas teed, nõnda saad**
- ☐ **Kus teha, seal saada** jne.

Kui meid aga huvitab mõni **sisuplaani** küsimus, kalduksime loendama **pigem tüüpe**, kus esineb mingi idee, käsk, norm, hinnang (sest nt ka Kuusi määratluse järgi eeldatakse, et "ühe ja sama" ütluse kõigil manifestatsioonidel ~ üleskirjutustel on ligikaudu sama sisu).

☐ Nt leiaksime siis, et eestlastel on u 30 eri vanasõna, mis lubavad või soovivad lapsi peksta, ainult 8 vanasõna, mis soovivad piirduda ainult sõnaliste meetmetega, ja teine 8, mis väidavad, et on vajalik mõlemate meetodite ühitamine.

Asja uba on selles, et **zipfilikult jaotuva aine korral võivad tüübistatistika ja tekstistatistika tulemused olla üpris erinevad:**

Eesti folklooriarhiivis on üle 7200 üheainsa üleskirjutusega esindatud vanasõna, ja rahvaehtsaid vanasõnu kui **tüüpe kokku ligi 12 800**, ja **tekste üldse u 84 400**. St "**kehvikud**" annavad meil **tüübihulgast üle poole**, aga **tekstihulgast ainult alla 9%** (kuna igaüks neist on nii "tilluke" või "vaene"). Teisalt **u 420 kõige võimsamat vanasõnatüüpi** annavad **u poole kogu tekstimassist**, aga ainult **u 3% tüübihulgast**.

Ladina-Ameerika terminites parafraseerituna siis:

tüüpe loendav statistika kujuneb meil "**PÄID**" lugevaks statistikaks, **tekste loendav** statistika aga "**RAHA**" lugevaks statistikaks.

Ehk teisiti:

Tüübistatistika kujuneb "kehvikute statistikaks", kuna ta toob esile selle, mis on sagedane "vaeste" või "väikeste" poolel (sest neid vaeseid või väikesi tüpoloogilisi üksusi on meie kogumis väga palju).

Tekstistatistika kujuneb "ülikute statistikaks", sest ta loeb "raha" (st tekste, variante) ja toob esile selle, mis domineerib jõukate ja vägevate poolel, ja jätab unarusse selle, mis toimub vaeste ja väikeste poolel.

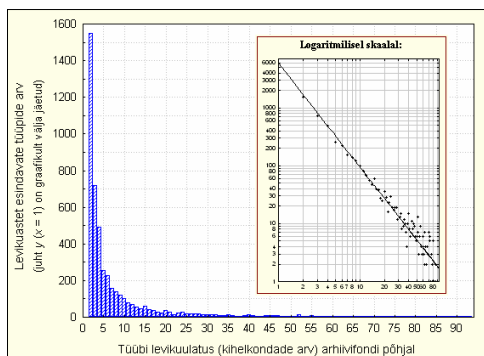
Loe lähemalt eriti SFL lk 191–192.

IC. Geograafilise leviku probleeme

1. Kuidas väljendub Zipfi reegel folkloori geograafilise leviku plaanis (vanasõnade näitel)?

SFL ptk 5.1 ja 5.2 (lk 194–199)

<http://haldjas.folklore.ee/~kriku/LEX/LOENG5.HTM#N51>

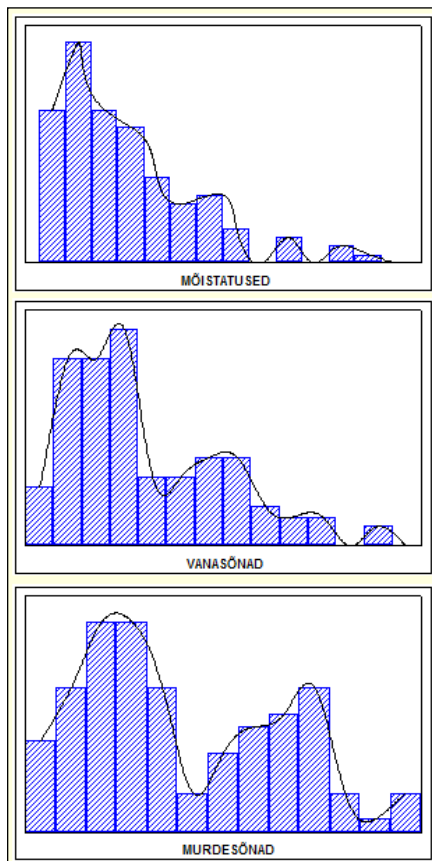
Zipfi reegel kandub **variandiliselt produktiivsuse**lt väga loomulikult viisil üle ka **geograafilisele produktiivsusele**, sest on loomulik eeldada, et väga suur tekstimass saab kokku koguneda ainult üsna suurelt alalt.

Vaadake, kui sarnane on eesti vanasõnade jaotuspilt geograafilises lõikes tekstilõike-pildiga, mida näitasin eelnevas: **kõige enam on vanasõnu, mida on üles kirjutatud ainult ühest Eesti kihelkonnast** (jne samas vaimus).

Aga **Zipfi jaotus ei kehti vastupidises lõikes**, st geograafiliste üksuste (nt kihelkondade) folkloorse rikkuse histogrammil – ega ka vist muu rikkuse, nt murrete

leksikaalse rikkuse jaotumisel. Ses lõikes on (skaleeritud) pildid u sellised, nagu näha siin vasakul: nt on küll nii, et kõige rohkem on vanasõnu, mida on kirjutatud üles ühestainsast kihelkonnast, kuid **pole nii, et kõige enam on kihelkondi, kust on üles kirjutatud vaid üksainus vanasõna**.

Miks see on nii? Miks andmehulgad jagunevad andmekandjate lõikes teisiti kui andmekandjad andmehulkade lõikes?

Neid vahekordi saab muidugi võrrelda üksnes jaotuste üldise kuju ja käigujoone poolest, kuna jagunemisruumi mõõtmed on väga erinevad.

Kihelkondade "folkloorse tootlikkuse" jagunemispilt tundub üsna loomulik: siin on küll **ülekaalus kehvapoolsed keskmikud**, kuid **igatahes mitte absoluutsed kehvikud**: kui enamus alasid selguksid olevat väga folkloorivaesed, siis viitaks see ilmselt sellele, et folklooriga tervikuna on midagi lahti, et traditsioon hakkab hääbuma.

Palju **üllatavam** võiks olla teadmine, et **empiirilises allikmaterjalis domineerivad "üliväikesed"** (ülikitsa levikuga või liiati üheainsa kirjapanekuga esindatud) vanasõnad vm folklooriüksused. Mingi laulu, jutu, lühivormilise üksuse vm **ainukordne kirjapanek ei annagi ju veel tõestust selle kohta, et see pala üldse kuulub folkloori**, et ta üldse on traditsiooniline.

Ilmselt võivadki sellised **"alafolkloorse"** väljanägemisega üksused olla **erisugust loomu**:

1. Nad võivad esindada **kitsast lokaalset traditsiooni**, mida suhteliselt hõreda kogumistiheduse juures pole lihtsalt jõudnud rohkemal määral allikmaterjali sattuda.
2. Nad võivad tõesti olla **individuaalsed improvisatsioonid**, mil polegi veel tegelikku folkloorset staatust. Kummati on säärase improvisatoorse "pretendentide" pilv folkloorse žanri elu jätkumiseks vägagi oluline, kuna nad on selle potentsiaal, **järeikasv, embrüod**, spordikeeles öelduna – **"pink"**. Kui nende teke lakkab, siis on žanr (või mistahes muu osa traditsioonist)

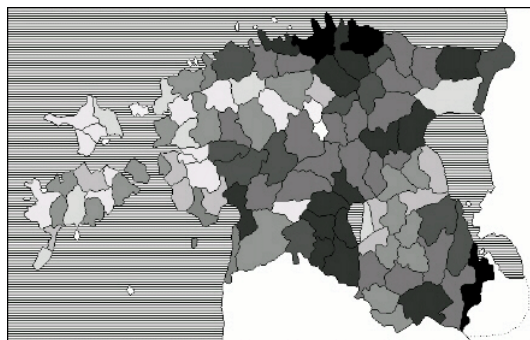
väga tõenäoliselt määratud hääbumisele.

2. Kuhu tekivad enamasti "mustad plekid" enamiku eesti folkloori kogumistiheduse kaartidele?

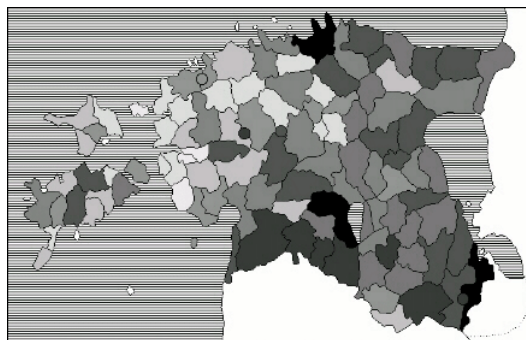
SFL ptk 5.2 (lk 200–202)

<http://haldjas.folklore.ee/~kriku/LEX/LOENG5.HTM#N52>

<http://haldjas.folklore.ee/~kriku/LEX/REGIVANA.HTM>

Regilaulud

Vanasõnad

Žanriläbiline üldpilt on üsna selgeilmeline.

1. **Eesti suurimad laulualad** on:

- 1) **Viru-, Harju- ja Järvamaa puuteala** ümbruse kihelkonnad (eriti Kuusalu ja Haljala);
- 2) **Mulgi** (incl. Viljandi ja Kolga-Jaani kihelkonnad);
- 3) **Setu**.

2. Eesti **tähtsamad folkloorialad üldisemas plaanis** on:

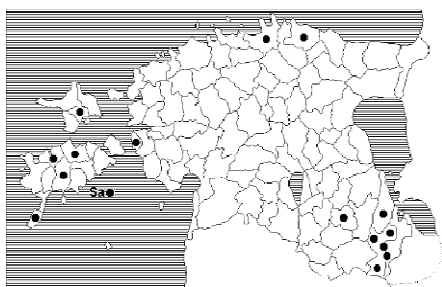
- 1) **Lõuna-Eesti** üldse, eriti Mulgi ja Kagu-Eesti;
- 2) **Ranna-Eesti**, eriti kirdepoolne põhjarannik.

3. Millised on kaks põhimõttelist võimalust levikupildi 'Perifeeriat' esineb, südamaal mitte' tekkeks?

Vt ka SFL ptk 5.3.2 (lk 210)

<http://haldjas.folklore.ee/~kriku/LEX/LOENG5.HTM#N532>

Näide:

EV 1524. Hoora nutt, varga vanne, joodiku jumalalpalve...

Kordan need võimalused siin lühidalt üle:

- 1) need on **kunagiste ülemaalise levikuga tüüpide reliktid**, mis on keskmaalt kadunud ja säilinud ainult perifeeriat nagu lumi kevadel varjulistes aiaveertes;
- 2) need võivad olla **laenulised üksused**, mille "**üle-eestiline**" esinemus on üldse olematu, nt:
Ranna-Eestis on soome laen;
saartel on rootsi laen;
Mulgis on läti laen;
Kagu-Eestis on vene laen.

4. Milliste Eesti alade vanasõnaaines on stereotüüpsem, milliste oma unikaalsem (2 põhilõiget: Põhja-Eesti / Lõuna-Eesti; tsenter / perifeeria)?

Vt ka SFL ptk 5.4.1 (lk 220 jj, eriti lk 230 ja 2 värvilist kaarti kleebisel)

<http://haldjas.folklore.ee/~kriku/LEX/LOENG5.HTM#N541>

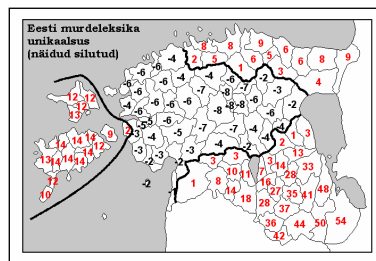
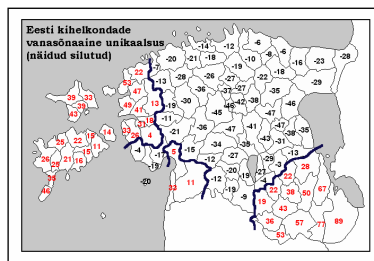
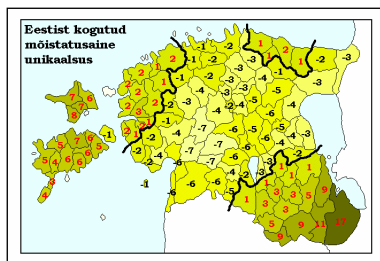
Üldreeglid, mis näivad kehtivat eesti folkloori ja ka murdekeele kohta üldiselt, kehtivad aga juba tuvastatult nt eesti vanasõnade ja mõistatuste ja murdeleksika kohta, on sellised:

Perifeeriate aines on unikaalsem, keskmää oma stereotüüpsem

Lõunaeeesti aines on unikaalsem, põhjaeeesti aines stereotüüpsem

Folklooriüksused, mis on tuntud keskmaal ja/või Põhja-Eestis, on üsna tihti tuntud ka Lõuna-Eestis; kuid on palju selliseid, mis on tuntud ainult Lõuna-Eestis, aga mitte Põhja-Eestis.

Kolm allolevat kaarti illustreerivad aine statistilisest ootusest suurema stereotüüpsuse / unikaalsuse geograafilist jagunemist eesti **mõistatustes**, **vanasõnaides** ja **murdeleksikas**.

5. Millistest faktoritest võivad sõltuda folkloori geograafilise leviku seigad?

SFL ptk 5.5.2 (lk 236–237)

<http://haldjas.folklore.ee/~kriku/LEX/LOENG5.HTM#N552>

Need **põhifaktorid** on:

- 1) printsibiis kõik **looduskeskkonna** faktorid;
- 2) **sotsiaalsed** (majanduslikud, demograafilised jm) faktorid: sõjad, taudid, kindlasti väga tugevalt ka ränded;
- 3) **keelelised** faktorid (ka folkloori kohta võib semiootilist slängi kasutades öelda, et ta on keele suhtes teisene modelleeriv süsteem).

6. Millised on folkloori geograafilise leviku uurimise eesmärgid?

SFL ptk 5.5 tervenisti

<http://haldjas.folklore.ee/~kriku/LEX/LOENG5.HTM#N55>

Eesmärgid lühidalt kokkuvõetuna:

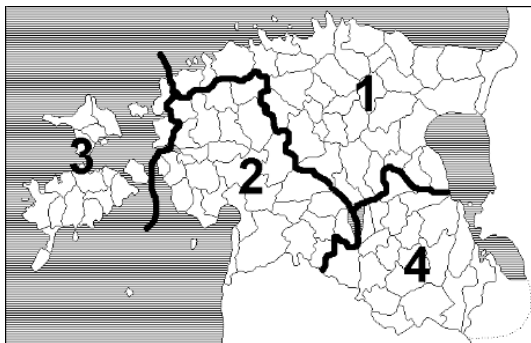
- 1) **teha folkloori levikutüpoloogiaid**, selgitada empiirilisi folklooriregioone (u samal viisil, nagu murdeuurijad selgitavad välja murdealasid);

- 2) **seletada folkloorseid fakte** looduslike, keeleliste, sotsiaal-majanduslike, demograafiliste jm faktide abil, samuti laenude väljaselgitamise teel;
- 3) **püüda rekonstrueerida folkloori ajaloolise arengu protsessi** – tekkeage ja -kohta, algkuju, levikuteid jne (see oli nn soome meetodit esindavate uurimuste põhieesmärk).

7. Millised on eesti “vanasõnaraajoonid”?

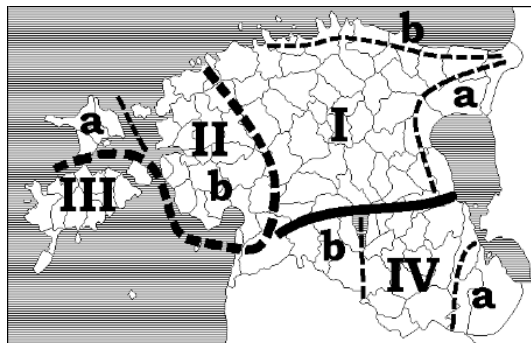
SFL ptk 5.4.2 (lk 233–235)

<http://haldjas.folklore.ee/~kriku/LEX/LOENG5.HTM#N542>

Optimaalse suurusega nn "3. astme vanasõnaraajoonid":

- 1) **Põhja-Eesti** ilma lääneosa ja saarteta;
- 2) **Lääne-Eesti** "laias mõttes", sh põhiosa Mulgist;
- 3) **saared** koos Ridala ja Noarootsi kihelkondadega;
- 4) **Kagu-Eesti** "laias mõttes" (TaL + Võ + Se) koos Helme kihelkonnaga.

Võrrelge vasakpoolset vanasõnaraajoonide kaarti ka **Oskar Looritsa** etnograafiliste ja folkloorirajoonide kaardiga (ülal)!

8. Mida kujutab endast Matti Kuusi monograafia "Regen bei Sonnenschein"?

SFL ptk 5.5.7 (lk 258)

<http://haldjas.folklore.ee/~kriku/LEX/LOENG5.HTM#N557>

"Regen bei Sonnenschein" (Helsinki, 1957) on **Matti Kuusi** fundamentaalne teos, mis ei esinda küll soome meetodit ta klassikalisel kujul, kuid lähtub ometi selle n-ö parimaist traditsioonidest. Töö käsitleb globaalse leviku ja usundi taustaga ütlusterühma algusega **Päike paistab, vihma sajab...**, mis on ka Eestis tuntud (nt jätkudega **... nõiad ~ tondi lapsed ~ saksa lapsed vihtlevad ~ vaesed lapsed nutavad ~ hunt sööb võsas võileiba ~ karu vihtleb kannu otsas** jm).

Materjal pärineb u 100 rahvalt või etnoselt. Põhi-, eriti aga taustinformatsiooni hulk, millega neis ütlustes esinevaid kujundeid ja kujutelmi seostatakse, on vapustav.

ID. Kujundkõneteooria elemente

Põhiosa sellest allosast loetakse suuliselt.

Vt ka: http://www.folklore.ee/~kriku/PARINTRO/MEMO_kog.pdf

Osa materjali ka saidis <http://www.folklore.ee/~kriku/RETSEM/>

1. Millised on poeetilist järku lühiteksti "tehnilised" tunnused?

SFL passim

Nimetan siin lühidalt **kaks põhitunnust**:

- 1) **semantiline teisendus**, metafoori vm troobi olemasolu;
- 2) **eufooniline ornamenteeritus**, s.o ilukõla (riim, rütm, alliteratsioon jne).

Bengt Holbek jt on osutanud sellele, et nende taotluste vahel valitseb märgatav **negatiivne seos, konkurents**, nad on **teksti loomisel** ilmses **opositsioonis**: tuleb ilmutada märkimisväärset leidlikkust, et **sama leksika baasil** realiseerida nii kavatsesemantiline kujund kui ka tekitada ühtlasi kõlaefekte.

2. Mis on troop? Nimetage mõnesid troobilikke.

Vt ka: Ütluste semantikast, ptk 2.1

<http://www.folklore.ee/~kriku/RETSEM/retsem2.htm#N21>

Eelmises punktis mainitud **semantilisi teisendusi** nimetatakse traditsiooniliselt **troopideks** (< kr *tropos* 'pööre') – n-õ öeldakse üht, mõeldakse teist:

öeldakse **kapp**, mõeldakse teatavat sorti meesterahvast; öeldakse **õrn õieke** või **vana hani**, mõeldakse teatud sorti naisterahvaid jne jne.

Põhiosa nn kõnekujundeist ongi troobid, siia kuuluvad terminid, nagu:

metafoor, **võrdlus**, **metonüümia**, **sünekdohh**, **hüperbool** ja **litootes**, **personifikatsioon**, **antropomorfism**, **allegooria**, **ironia**, **paradoks**, **oksüümoron**, **kalambuur**, **zeugma** jt.

Terminite suhted on paljuski segased ja vaieldavad.

Kõnekeeles on paljud metafoorid jm kujundid **taandunud märkamatuks** ja langenud **polüseemia tasemele**:

□ **Ma näen** (= saan aru), **et sul pole asjast aimugi**;

□ **fall in love** ei tekita mingeid kujutelmi kuhugi sisse kukkumisest jne.

3. Metafoor ja metonüümia kui kõnekujundite põhiliigid: nende eristuskriteeriumid (R. Jakobson, N. Arutjunova, G. Lakoff jt kognitiivlingvistid) ja koostöö.

Vt ka: Ütluste semantikast, ptk 2.3

<http://www.folklore.ee/~kriku/RETSEM/retsem2.htm#N23>

Traditsiooniline eristus:

metafoor on ülekanne **sarnasuse** alusel;

metonüümia on ülekanne **külgnevuse** alusel.

Roman Jakobson ("*The metaphoric and metonymic poles*" (1956)) lisab sellele (semantilise vahekorra) kriteeriumile veel **süntaktilise (positsionaalsuse) kriteeriumi**:

metafoor esindab **paradigmaatilist** assotsiatiivsust ja ta komponendid peavad olema **semantiliselt kui ka positsionaalselt sarnased**;

metonüümia esindab **süntagmaatilist** assotsiatiivsust ja ta komponendid p.o **semantiliselt külgnevad**, kuid **positsionaalselt ometi sarnased** (et võimaldada asendust).

Vene lingvisti **Nina Arutjunova** seisukoht:

metafoor täidab valdavalt **predikatiivset** funktsiooni;

metonüümia täidab valdavalt **nimetavat, identifitseerivat** funktsiooni.

Reet Neithali leksikonis "*Mis on mis kirjanduses*" (1999), lk 95 viidatakse **Viktor Šklovski** näiteid:

□ **Hei, toru** (= 'mees, kel toru kaenlas'), **kaotasid paki!** – metonüümia /

□ **Hei, toru** (= 'lontu'), **kuidas sa seisad!** – metafoor.

George Lakoffi jt kognitiivlingvistide eristuskriteerium:

Metafoor on operatsioon (projektsioon, "mäping") **kahte eri mõiste- või kogemusdomeeni** kuuluvate skeemide vahel (üldvalem: '**A IS B**')

□ **Jaan on igavene ahv** – kujund loomariigist;

□ **Ei see oinas märganud midagi** – kujund loomariigist;

□ **Neiu oli õide puhkenud** – kujund taimeriigist;

□ **See mutt on täielik karuohakas** – kujund taimeriigist;

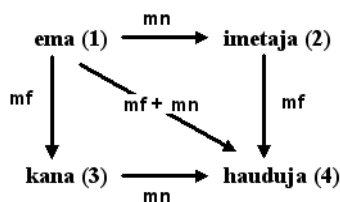
□ **Ahne inimene on põhjatu kaev** – kujundiks elutu asi;

□ **Vana taipamatu puunui** – kujundiks elutu asi.

Metonüümia on operatsioon (nihe, teisendus) ühe ja **sama mõistedomeeni piires** ja esindab üht mõistekomponenti teisega (üldvalem: '**A stands for B**').

Metafoor ja metonüümia esinevad **tihti mõlemad koos** ühes ja samas kujundkõneüksuses. See toimub "definiitsioonikohaselt" nt **predikatiivmetafoorides**, kus kujundlik komponent on verb, adjektiiv, adverb vmt: □ **purustas kõik vastase argumentid**; □ **elu on hapu** jts.

Juhan Peegli raamatus "*Nimisõna poeetilised sünonüümid eesti regivärssides*" (2. tr 2004) on **kana** metonüümiliseks sünonüümiks **hauduja**, ja **ema**

metonüümiliseks sünonüümiks *imetaja* ja *ema* metafoorseks sünonüümiks *kana*, ja *imetaja* metafoorseks sünonüümiks *hauduja*, ja *ema* sünonüümiks võib olla ka *hauduja*, kus on siis platsis nii metafoorne kui metonüümiline tehe (vt joonis eelm lk).

4. Milles seisneb metonüümia vastuolulisus ja eripära?

Vt ka: Ütluste semantikast, ptk 2.3

<http://www.folklore.ee/~kriku/RETSEM/retsem2.htm#N23>

Õpikuis ja leksikonides toodavad metonüümia näited tunduvad pahatihti tühised ja kujunditud:

□ *jõin terve pudeli ära*; □ *luges Puškinit*; □ *Saksamaa võitis teise geimi* jts.

Mõned metonüümiad võivad tunduda esmapilgul naljakad, kuid tegelikult esindavad tehnilist professionaalset kõnepruuki:

□ *Singivõileib pillas endale õlut sülle* on kelneri repliik kliendi kohta;

□ *Song läks omal jalal koju ja need kaks lilleliste pükstega pimesoolikat läksid tema voodikoha pärast tülli* on pärit medõdede vahelisest klatšist.

Metafooris kui paradigmaatilises tehtes on semantiline ja süntaktiline kriteerium

kooskõlalised: kahe samaliigilise (ja sarnase) asja nimesid on loomulik üksteisega asendada.

Metonüümia kui süntagmaatiline tehte juures on semantiline külgenevuse ja positsioonilise samasuse nõue vastuolus, ning metonüümia tekitamiseks peab kasutama tihti süntaktilisi trikke – eriti substantivatsiooni ja parafraseerimist:

□ *lõoke* → *kevadekuulutaja*;

□ *vara* → *enne kukke* jne.

5. Nimetage metonüümia tavalisemaid alaliike.

Vt ka: Ütluste semantikast, ptk 2.3.1

<http://www.folklore.ee/~kriku/RETSEM/retsem2.htm#N231>

Vt ka Günther Radden & Zoltán Kövecsesi ning Ken-Ichi Seto liigitusi:

http://www.folklore.ee/~kriku/RETSEM/MEMO_MTN.pdf

Minu kujutelm asjast (neli põhiliiki):

1. Sünekdohhaalset tüüpi asendused.
2. Operatsioonid, mis puudutavad asju ja nende omadusi, tegevusi, toimeid.
3. Asendatakse protsessi 'Agent teeb' või toodab teatud materjalist teatud vahendi abil teatud produkti' komponente üksteisega.
4. Asendused, mis puudutavad sündmuste toimumise aega ja ruumi või asjade ruumilisi suhteid.

6. Metafoori põhikomponendid I. A. Richardsil ja kognitiivlingvistidel.

Kontseptuaalse metafoori mõiste.

Vt ka: Ütluste semantikast, ptk 2.4.2 <http://www.folklore.ee/~kriku/RETSEM/retsem2.htm#N242>

Kognitiivistide terminoloogiast vt ka: Kaasaegse metafoorteooria elemente, § 3, lk 2

http://www.folklore.ee/~kriku/RETSEM/MEMO_kog.pdf

Ivor Armstrong Richardsi raamatust "*Philosophy of Rhetoric*" (1936) pärineb kuulus terminikolmik:

tenor (s.o metafoori otsetähenduslik komponent) +

vehicle (s.o metafoori kujundlik komponent) +

ground (s.o nende mõeldav semantiline ühisosa, mis kujundlikku kasutust võimaldab).

□ Nt lauses *Homo bulla est* ('Inimene on mull') on *tenor homo*, *vehicle* on *bull* ja *alus* nende kõrvutamiseks on ilmselt selles, et mõlemad on lühiealised, hävivad kergesti vms.

George Lakoff jt kognitiivlingvistid rõhutavad igati metafoori kontseptuaalset, mõistelist olemust ("*Metaphors are not mere words!*"). Metafoor on inimmeelele ja -keelele universaalselt omane vajadus ja tava mõistestada ja struktureerida ühtesid kogemusdomeene teistest domeenidest pärit kujutelmade ja terminite abil.

Domeen, kust kujundid võetakse, on allikdomeen (*source domain*), sellele vastab Richardsi *vehicle*;

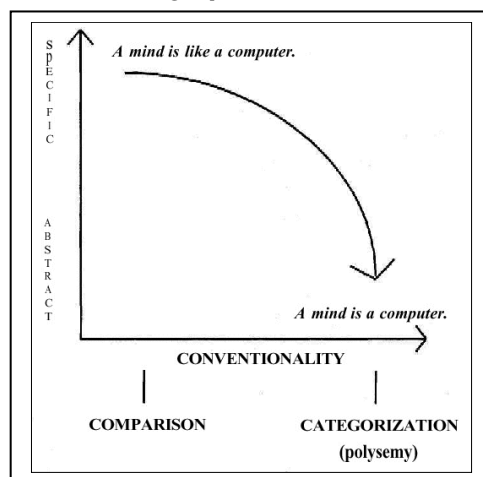
domeen, kuhu kujundid suunatakse, on sihtdomeen (*target domain*), sellele vastab Richardsi *tenor*.

See konkreetsem mõistepakett või -kompleks või -võrk, mis kummastki domeenist pärineb ja millede vahel metafoorsed operatsioonid toimuvad, on **skeem** (*schema*), hilisemais käsitlustes **mentaalne ruum** (*mental space*).

7. Vaateid metafoori olemusele ning metafoori ja võrdluse vahekorrale (D. Gentner, S. Glucksberg, G. Lakoff jt).

Klassikaline **tavakujutelm** on, et **metafoor avastab ja kasutab ära tegelikult olemasolevaid sarnasusi** või analoogiaid asjade või sündmuste vahel.

Siiani käib äge **poleemika** kahe Ameerika psühholoogide rühma vahel:

Dedre Gentner Loodeülikoolist oma tiimiga arwab, et metafoor ongi põhiliselt **analoogiate tuvastamine**; **Sam Glucksberg** Princetoni (New Jersey) ja tema kolleegid arvavad, et metafoor on **predikatsiooniakt**, millega millelegi omistatakse mingi uus omadus ja luuakse seeläbi **uus ad hoc -kategooria**.

Kumbki lähtub omalt aluselt ja mõlemal on omamoodi õigus, st kummagi kasuks on võimalik tuua argumenteerivaid näiteid.

Viimasel ajal on (eriti Gentner & Co poolt) tehtud katseid nende **seisukohtade "lepitamiseks"**. **Gentner** on töötanud välja nn **metafoori karjääri** (*career of metaphor*) hüpoteesi.

Selle järgi lähtub metafoorne operatsioon **algelt** ikka **võrdlus-** või **kõrvutuste**test, st **ühisosa otsingust** kahe

asjasse segatud mõisteskeemi vahel. Uudseis metafoories on seega allikterminid, mis viitavad domeenispetsiifilisele mõistele, ja selliseid **uudseid metafoore menetletakse kui võrdlusi** – õieti nad ongi sisuliselt võrdlused, neil on võrdlustega ainult vormiline vahe.

Konventsionaalsete metafooride alliktermin seevastu viitab **ühtaegu ta algele**

bukvaalmõistele **kui ka** sellega seotud **metafoorsele** kategooriale. Sel arenguastmel on *vehicle*-termin **polüseemiline**, tal on ühtaegu domeenispetsiifiline tähendus ja sellega suhestatud **domeeniülene tähendus** (*domain-general meaning*).

Kui taolisi **võrdlusi korratakse** üha ja jälle, siis *vehicle*-komponendi **metafoorne tähendus abstraherub** aste-astmelt ja kasvab kokku selle termini "algse", "otsese" tähendusega, ning säärane induksioon võib viia selleni, et **tekivad metafoorsed kategooriad**, mis **lõpuks võivad leksikaliseeruda** kui *vehicle*-termini mingid teisesed alltähendused. St **algne metafoor võib konventsionaliseerudes kasvada ümber lihtsalt polüseemiaks.**

Ka **George Lakoff** jt kognitiivlingvistid ei poolda vaateviisi, et metafoor lihtsalt leiab olemasolevaid sarnasusi. Nende arvates on **metafoor ja metonüümia inimese põhilisemaid mõtlemisvahendeid üldse**, sh põhilisemaid vahendeid, **mille abil inimene liigendab ja kategoriseerib oma maailma** (see läheneb siis pigem **Glucksbergi & Co** vaadetele).

Metafoor on lakofiaanide arvates **komme struktureerida ühtesid mõistedomeene teiste terminites**.

Paljud asjad maailmas on tõesti struktureeritud ja termineeritud **füüsilise ruumi** terminites. (Õieti on millestki üldse raske mõelda ilma seda "ruumistamata". Ruumistumise, **spatialisatsiooni** teema on semiootikas ja mujal omaette uurimisainena jätkuvalt aktuaalne.)

Vt ka: Eesti keelemetafooride näiteid: rubriik A, lk 1–2

<http://www.folklore.ee/~kriku/PARINTRO/keelemeta.pdf>

□ **Tulevik** on "ees", **minevik** on "taga";

□ **head** asjad on "üles" (**kõrged ideaalid**), **pahad** asjad on "alla" (**madalad kired**);

viidetes sama raamatu vm töö "olevikupunkti" alguse ja lõpu poole võidakse kasutada erinevaid ajalis-ruumilisi viitepunkte, millest võib johtuda mõistmishäireid: vrd nt

□ **nagu eespool juba mainitud** ja □ **millest tuleb juttu eespool**.

Sotsiaalseid seisundeid saabki enamasti väljendada **ainult ruumiterminites**:

□ **Mis mina, madal mees, sellesse sekkun**

□ **Ta on olnud mitmetes kõrgetes riigiametites**

□ **Ronib muudkui karjääriredelil ülespoole**

□ **On suur vahe, kas kukub üks minister või terve valitsus**

Sarnasusfaktori eitamisest tekib aga ka **paradoks**.

Mõned teoreetikud (nt **Donald Davidson**) on tõesti arvanud, et sobivat **konteksti valides** on võimalik pea iga väljendit **panna tähendama mida iganes**.

Kui aga vaadata veidigi lähemalt metafooride tegelikku mõistedomeenide vahelist liikluskaarti, siis selgub, et **mõned trassid on tohutult sisse sõidetud, teised vähem, kolmandate vahel puudub metafoorne liiklus üldse**. See tõik **vajab seletust**, ja loomulikem seletus oleks, et asjaomaste domeenide ~ skeemide ~ mentaalsete ruumide ~ ... vahel **tajutakse** ikkagi mingeid "tegelikke" **sarnasusi** või **analoogiaid** või **isomorfisme** või kuidas iganes neid soovitakse nimetada.

Neist kahest lähtekohast johtub ka tänini jätkuv **poleemika** selle ümber, **kas metafoor ja võrdlus on** omavahel väga **lähedased** kõnekujundid, mille vahe on puhttehniline (ühes on võrdlussõna (nt eesti k **nagu, kui**), teises pole), **või põhimõtteliselt erinevad**: metafoor loob uusi kategooriaid ja/või struktureerib terveid mõistealasid, võrdlus tuvastab tegelikke sarnasusi.

Eestikeelne empiiriline materjal toetab ühest küljest uskumust, et samal kujundileksikal rajanevate ütluste "tehniline vormistus" ei muuda kuigi oluliselt nende sisu: ei ole erilist vahet, kas öelda nt

☐ **Peeter on igavene ~ üks va ~ ... oinas**

või

☐ **Peeter on loll kui oinas**

või isegi

☐ **Peeter on lollim kui oinas**

Teisalt näeme, et ka **võrdlused omaette** moodustavad **skaala**, mille **ühes otsas** on üksused, mis etümoloogiliselt kindlasti lähtuvad millegi **prototüüpseist omadustest** ja taotleavad viidata **sarnasusele**, kuid on **ülitriviaalsed**, kõnevoolus peaaegu **märkamatud**, ei kutsu esile mingeid assotsiatsioone oma allikmõistetele, vaid **tähendavad lihtsalt 'väga'** ja omavad tihti liitadjaktiivseid paralleele:

☐ **punane kui õun ~ tuli ~ tulipunane** (= 'väga punane')

☐ **valge kui lumi ~ lumivalge** (= 'väga valge')

☐ **must kui süsi ~ süsimust** (= 'väga must')

Skaala **teises otsas** on võrdlusi, mille taga sama ilmselt **pole mingeid tegelikke asju ega olukordi**, millega võrreldavat objekti sarnastatakse, kuid mis on **naljakalt assotsiatiivsed ja eredad**:

☐ **Edeneb nagu koeral sibulasöömine**

☐ **Nööbid eest lahti nagu hiireimetajal**

☐ **Õpeta nagu oma last leede sitale**

☐ **Hädas nagu koer keskmise julga peal**

8. Värsked ja tuntud, poeetilised, keelelised ja "etümoloogilised" metafoorid jm kujundid.

Kujundliku väljendi **lahtimõtestamise käik ja lõpptulem oleneb** kindlasti kahest seigast:

1) sellest, **kui tugeva objektiivse semantilise dissonantsi ~ pinget ~ mõistmishäire** teatav sõnade ahel (**esmakuulmisel**) tekitab, **kui motiveeritud** on ta terviktähendus (st kui hästi tuletatav ütluse leksikaalsete komponentide põhjal);

2) **kui uus ja ennekuulmatu / tuntud ja juurdunud** see kujundlik väljend meile on.

Idioomid on head näited nende kahe aspekti erinevuse mõistmiseks – need on väljendid, mis kindlasti **ei lase oma tähendust** leksikaalsete **komponentide tähendustest kokku kombineerida**, kuid mis on **väga arusaadavad**, kui nende tähendus on kord ostensiivselt ära õpitud:

☐ **läbi koera naeru** on vana, praeguseks käibelt kadunud idioom, mis tähendab 'kergesti; hooletult, "üle otsa";

☐ **kops läks üle maksa** on seni kasutusel ja kõik teavad, et see tähendab 'vihastas, ägestus, kaotas kannatuse'. Ta idiomaatiline totrus tuleb ilmsiks, kui püüame teda sõna-sõnalt tõlkida, nt:

My lung crossed my liver vmt.

Kaua aega oli metafooridega tegelemine **poeetika, kirjandusteaduse, retoorika** pärisosa, **ilukirjanduslik** luule oli kujundkõne peamine vaatlusobjekt.

Meenutame taas **Juri Lotmani** postulaati kahest esteetikatüübist – **sarnasuse esteetikast** ja **vastandumise esteetikast**.

Tänapäeva luules valitseb kahtlemata **vastandumine**: epigoonlus, iga selgem **laenamine**, eellastele **sarnanemine on taunitav**, igalt **autorilt oodatakse** lausa **omaenda maailmapildi**, **loomesüsteemi, poeetilise koodi, individuaalse "keelee" loomist** jne. **Folkloorid** seevastu (eriti nendele vanemad, klassikalised kihid) toetuvad selgelt **samasuse esteetikale**. See on **stereotüüpide** poeetika, **korduvate mallide** poeetika. Osalt on see nii juba folkloori **suulise loomulaadi tõttu** (teile on üldkursustes kindlasti räägitud **Walter Ongi** ja **Albert Lordi** töödest).

Kõik see puudutab ka suhtumist metafoori jt kõnekujundesse. **Tänapäeva kirjandus-** ja poetikateoorias loetakse tõeliselt **väärtuslikuks ainult täiesti uutset**, täiesti värsket kujundit, mille mõtestamine on põhimõtteliselt raske ja nõuab mentaalset pingutust. **Juri Lotman** on arvanud ka, et **tõeline metafoor on ainult see, mis väljaspool oma konkreetset konteksti tundub absurdina**.

Kuid luule on midagi väga individuaalset. **Keeles** ning **traditsioonilises** ja **massikultuuris** toimuvad vältimatult **kodunemis- ja automatiseerumisprotsessid**, mis üht otsa pidi on vältimatult ka **devalveerumisprotsessid**. Kuhugi tekib miski, mis **paljudele meeldib**. Seda **hakatakse kordama** – taas ja taas esitama ja kuulama. Te kõik olete kuulnud väljendit □ **kuumad hitid** ja teate ka, et hitid üldiselt **ei seisa kuumad** kuigi kaua, nad **leierdatakse ära** ja nende asemele tulevad varsti teised hitid. Aga me kõik teame ka teist väljendit – □ **igihaljad melodiad**. (Mõlemad väljendid on ka ise metafoorsed, sest otsetähenduslikult kuumad saavad olla ainult füüsilised objektid ja otsetähenduslikult igihaljad ainult taimed.)

Väljendid ja kujundid ei ela täpselt samamoodi nagu laulud vm muusikapalad. Kuid **ka neil on oma saatus**, või nagu **Dedre Gentner** ütleb, "**karjäär**". Mõni välgatab korraks ja sureb. Mõni on mõnda aega kuum ja taandub siis. Mõni jääbki kauaks retoorilisse "klassikasse".

Millest need saatused sõltuvad, seda ei tea täpselt keegi – lõppkokkuvõttes kogu **keeletausta seisundist**, kogu **ühiskonna ja kultuuri seisundist**, võimest täita teatud sisulisi funktsioone jne. Pidevalt toimub muidugi ka uute sõnade **laenamine** (ja veidi ka **loomine**). Kuid palju **sagedamini seisneb areng selles, et juba olemasolevad sõnad muudavad oma tähendusi** – kaotavad, omandavad, laiendavad jne.

□ **Seinast seina** on nt uueaegne tavaväljend, mida ei esine eesti "klassikaliste" kõnekäändude andmebaasis "**Justkui**". Sel väljendil polnud vähimatki lootust kinnitada kanda sotsialismiaja ajakirjanduses, sest teooria kohaselt oli kogu nõukogude rahvas ühtne, tema maailmavaade oli marksistlikult ühtne, igasugune pluralism oli paha ja praktiliselt keelatud.

Esmalähenduses võiks siis arvata, et **metafooride jt kujundite kohta** peab üldjoontes paika **umbes seesama**, mis kindlasti peab paika **kaasaegsete puänteeritud naljade kohta**: sellist **nalja kestab kuulata ainult üksainus kord**, ja sellega on kogu ta värskus ja võlu ammendatud. Ütlusfolkloori kujundite võrdlus anekdootidega pole siiski päris täpne. Paljud **ütlused ja kujundid jäävad folkloori ja kõnekeelde püsima**, neid **viitsitakse korrata ja edasi kanda ka siis, kui nad on kaotanud oma värskuse ja poeetilise mõjujõu**. Seega pidi olema **mingi faktor, mingi väärtus**, mis nende **elujõudu seletaks**, hoolimata sellest, et nad olid ülituttavad, seega ülitriviaalsed ja teoreetiliselt võttes täiesti devalveerunud.

Vanemas folklooris valitses samasuse esteetika. **Metafoorid, fraasid, vanasõnad kasvasid kõnekeelde sisse**. **Peale poeetilise naudingu** andmise oli neil täita igasuguseid **muidki, sisulisi funktsioone** – edastada usundlikke kujutelmi ja praktilisi teadmisi, anda didaktilisi suuniseid jne.

Inimkeel näib olevat loonud kõigepealt leksikaalsed vahendid just empiirilise reaalsuse, füüsilise, materiaalse maailma objektide ja suhete tähistamiseks, ja kui on vaja läinud tähiseid abstraktsete objektide ja vahekordade jaoks ja/või inimese mentaalsete (emotsionaalsete, intellektuaalsete, eetiliste, esteetiliste) omaduste, tajude, seisundite, toimingute edastamiseks, siis on leksikaalsed vahendid selleks palju sagedamini laenatud juba olemasolevate, füüsilist maailma refereerivate hulgast kui loodud selleks spetsiaalselt erisõnavara.

Kõik keeled on täis **sõnu**, tihti ka **grammatilisi vahendeid**, mille tagant paistab välja nende **metafoorne minevik**, vahel selgemini, vahel hämaramalt. **Keeled on täis polüseemiasse taandunud "etümoloogilisi metafoore"**, mille kasutamisega ei kaasne enam mingeid kujundlikke assotsiatsioone.

9. Nimetage eesti keele sõnu, mille surnudmetafoorne tähendus on tänapäeval esmastunud.

Seega pole mingit selget piiri, kus lõpeb puhtkeeleline polüseemia ja algab "surnud" või "etümoloogiline" metafoor.

St ka **sõna "otsese" tähenduse all võib mõelda kaht eri asja**, mis võivad vahel kokku langeda, vahel aga mitte:

- 1) **kõige "füüsilisemat" või "materiaalsemat"** tähendust;
- 2) **kõige tavalisemat, kõige automaatsemalt meenuvat** tähendust.

On nt mitmeid kirjakeelde kandunud **murdesõnu** (vanemas suulises keeles ju mitte-murdesõnu polnudki), mis tänapäeval **käibivadki eelkõige oma teiseses, "surnudmetafoorses"**

tähenduses ja nende **algne tähendus võib olla koguni tuhmunud**:

- ☐ **hatt, lita** < 'emane koer': **too vana hatt aeleb pidevalt kõrtse mööda**
- ☐ **kolle** < 'lee': **põhilised ohukolded tuleb lokaliseerida**
- ☐ **sõge** < 'pime': **sõge fanatism on tumestanud nende mõistuse**
- ☐ **kirg** < 'säde': **mu igatsused, minu kuumad kired / siis saaksid luuleks valgel paberil**
- ☐ **labane** < [kangatüüp, vastand: **toimne**]: **labane nali ~ väljend ~ käitumine**
- ☐ **kõrend** < 'ritv': **pikk kühmus kõrend, aktseleerant ja anorektik**

samuti:

- ☐ **nõks, noolima, nilbe, naga, kesine** jne.

10. Tooge näiteid metonüümia (või metonüümia + metafoori) kaudu arenenud polüseemiast eesti keeles.

Hästi produktiivsed on nt **somaatilisel leksikal** põhinevad **surnudmetafoorsed derivaadid** – just needsamad, mida on omamoodi ära kasutatud selles mõistatuste alaliigis, mida eesti arhiivislangis nimetatakse **liitsõnamängudeks** ja millest on juttu ka meie lühivormide kursuses:

- ☐ **kapsapea, naelapea, suhkrupea**
- ☐ **toolijalg, lambijalg, küünlajalg**
- ☐ **nõelasilm, sukasilm, veesilm**
- ☐ **tassi-, ~ poti-** jne **kõrv**
- ☐ **kotisuu, jõesuu, koopasuu**
- ☐ **maanina, laevanina, saapanina**
- ☐ **puusüda, õunasüda**

Võtame nt liitsõnalise **vormimalli: loomanimetus (gen) + kehaosa (nom)**, mis koos tähendavad midagi muud ja uut.

pea

- ☐ **karupea** = kangastelgede riidevõll
- ☐ **põdrapea** = taim, Wiedemannil mõõkliilia
- ☐ **härjapea** = ristik
- ☐ **konnapea** = keerd või silmus korrutatud lõngas

silm

- ☐ **kalasilm** (= **kanasilm** = **konnasilm** = **hanesilm**) = teatud ruuduline kangamuster;
- ☐ **hanesilm** = ka: karikakar
- ☐ **lambasilm** = **pääsusilm** (lill)
- ☐ **härjasilm** = teatav praemuna; ka: jaanikakar, karikakar (lill)
- ☐ **lõösilm** = teatav lill

kõrv

- ☐ **käokõrvad** = teatav samblik

mokk

- ☐ **lehmamokk** = seen, tõmmuriisikas
- ☐ **põdramokk** = seen

kael

- ☐ **härjakael** = sõlm topelt võetud nõõris, et seda lühendada
- ☐ **kurekaela** = nõgusterava teritusega (heinakuhi)
- ☐ **koerakael** = sõlm kahe lõngaotsa jätkamiseks
- ☐ **koerakaelad** = ka kangastelgede osa
- ☐ **vähjakaelad** = kompvekisort

jalq

- ❑ **hanejalad** = jutumärgid
- ❑ **varesjalad** = õlgkatuse harjamalgad; halb käekiri (fraseol)

varvas

- ❑ **kanavarbad** = nurmenukud; kortsud silma ääres; teatud käisemuster, tikand; mäng, kassikangas

saba

- ❑ **pörsasaba** = teatud kaardimäng
- ❑ **kalasaba** = teatav riidemuster
- ❑ **hobusesaba** = teatud soeng
- ❑ **hundisaba** = timut (= kassisaba)

Võib tuua ka näiteid "**surenud metonüümiatest**", st juhtudest, kus **polüseemia** on ilmselt arenenud seda või teist sorti **külgnevuse alusel**.

Nt juhud, kus toimuvad vaheldused: **materjali allikas ~ materjal ~ sellest materjalist ese** (või ainult 1. ja 3. neist):

- ❑ **puu** – teatud taim, botaaniline organism ~ aine, mida see taim annab või millest koosneb ~ (tavaliselt piklik) puidust ese (~ pulk, teivas), tihti liitsõna põhisõnana (**käsi**puu, **las**ipuu, **küünar**puu, **ema**puu)
- ❑ **laud** – teatav saematerjal, "доска" ~ sellest materjalist mööbliese, "стол"
- ❑ **raud** – teatud metall ~ rauast ese või konstruktsioon (**käe**raud, **muu**krand, **tung**raud)
- ❑ **riie** – kangas ~ rõivas

On juhte (eriti seoses nägemisaistinguga), kus "**maailma**"- või "**objekti**"-aspekti ja "**tajuja**"- või "**subjekti**"-aspekti tähistab üks ja sama sõna:

- ❑ **pime** – "темный", "dark" (ilm, öö vms) ~ "слепой", "blind" (nägemisvõimetu)
- ❑ **paistma** – valgust andma, soojendama vms (nt päike) ~ nähtaval olema (nt kodu, kallas)

Mitmesuguseid muid **juhunäiteid alfabeetilises järjekorras**:

- ❑ **halb** – odav ~ vilets, armetu, väärtusetu ~ paha, kuri
 - ❑ **karv** – karvakatte üksikelement ~ karvkate tervikuna ~ (karvkattele iseloomulik) värv
 - ❑ **keel** – organ, "tongue" ~ organiga seotud funktsioon, süsteem, "language"
 - ❑ **kell** – helitekitaja, "bell" ~ ajanäitaja, "clock" (vahendavaks **ajalooliseks prototüübiks võis olla tornikell**, mil olid mõlemad elemendid ja funktsioonid)
 - ❑ **koht** – mingi osa geograafilisest ruumist ~ talu ~ mingi ruumiline või muu arvestusüksus (**saalis on ainult sada kohta; neli kohta on vaja koondada; üheksa kohta pärast koma**)
 - ❑ **kuu** – taevakeha, "moon" ~ taevakeha astronoomilise tsükli ajaline pikkus, ajaühik, "month"
 - ❑ **number** – "arvualfaabedi" üksus ~ hotellituba ~ etteaste eeskavas
 - ❑ **rohi** – teatud botaaniline maapinnakate, muru ~ selle pinnakatte element, taim ~ taimele iseloomulik funktsioon, ravim
 - ❑ **paik** – lapp ~ teatud osa geograafilisest ruumist
 - ❑ **vägi** – jõud ~ jõudu omav inimhulk
- Samuti nt vene **дом** – maja ~ kodu

Väga süstemaatilised vahekorrad on ka nt **inglise keele samavormsete substantiivide ja verbide** vahel:

- ❑ **fly, date, elbow, pen, promise, dress, reach, shop, swing** ja lugematult muid. Teatud reservatsioonidega võib neidki arenguid pidada metonüümilisteks.

Sõna mõnede tähendusvariantide vahel on kujutletav **metafoorne suhe, teiste vahel metonüümiline**:

- ❑ **kiri** – muster, ornament, tikand vms
(sarnasus) → šrift, kirjamärkide hulk
(kylgnevus) → kirjamärkidega paber ümbrikus
- ❑ **krants** – pärg (< sks **der Kranz**)
(sarnasus) → pärjakujuline valge kaelaümbrus koeral
(kylgnevus) → sellise kaelaümbrusega koer ise
(kylgnevus) → mitte-tõupuhas koer
(sarnasus) → kelm, ulakas inimene, võrukael

Lõppeks, sõna alltähendused võivad olla üksteisest kaugenenud niivõrd, et me hakkame neid tajuma homonüümidenä:

□ **lubama** = *permit, разрешать* ja

□ **lubama** = *promise, обещать*

on geneetiliselt kindlasti seotud (sest sama lugu on soome verbiga *luvata*), kuid praeguseks on siin sisuliselt kaks eri verbi (üks pealegi sihiline, teine sihitu).

Haldur Õim oma doktoriväitekirjas annabki semantilised kirjed neile mõlemale, ja nad paiknevad tema **direktiivverbide liigituses täiesti eraldi ja eri klassides**, st neid võetakse tegelikult kui homonüüme.

11. Metafoor kui "reeglirikkumine".

vt ka: Kaasaegse metafooriteooria elemente, § 1

http://www.folklore.ee/~kriku/RETSEM/MEMO_kog.pdf

See on küsimus sellest, kuidas lingvistika jõudis kokkupuutesse metafoori jm kujundkõne nähtustega. Nagu öeldud, tegeldi kõnekujundite kui troopidega pikka aega poeetika- ja kirjandusteooria ning retoorilise filosoofia raames.

Lingvistika arenes 19. sajandi 2. poolest pms ajaloolise keeleteadusena. Ferdinand de Saussure (oma 1916 ilmunud üldlingvistika loengukursuse publikatsioonis) eristas keeles kaks fundamentaalset aspekti – süsteemi ja kasutuse (tegevuse) – ning pani alguse kaasaegsele struktuuralsele lingvistikale.

Varsti selgus, et keele kaks kõige formaalsemat aspekti – fonoloogia ja süntaks – alluvad struktuurse kirjeldamise katsetele kõige paremini, ja peatähelepanu suundus neile.

1950.–1960. aastatel oli süntaksis kuumim autor Noam Chomsky. Chomsky teooria likvideeris järsu piiri süntaksi ja morfoloogia vahelt. Kuskil 1950.–60. aastate piiril suubus süntaksi uurimine nn generatiivse grammatika paradigmasse, mille põhimeetodiks sai transformatsiooniõpetus. Transformatsioonireeglite abil pidi süntaksiteooria olema võimeline genereerima kõik teatud keele grammatiliselt õiged laused. Kuid kohe selgus vajadus semantikakomponendi sissetoomiseks keelekirjeldusse, sest generatiivse grammatika reeglite järgi sai tuletada tohutu hulga lauseid, mis olid küll grammatiliselt õiged, kuid sisult absurdsed. Chomsky on ise konstrueerinud kaks kuulsat näitelauset, mis on muutunud püsinaljadeks või aforismideks:

□ *Colorless green ideas sleep furiously* ja

□ *My typewriter has bad intentions.*

Esimene neist on vasturääkiv igal süntaksitasandil: värvitu ei saa olla roheline; magada pole võimalik raevukalt; ideede puhul ei saa rääkida värvusest ja ideed ei saa otseses tähenduses magada ega ärkvel olla.

Järelikult oli vaja lisareegleid, mis eristaksid mõttekad laused mõttetuid. Jerrold Katz, Jerry Fodor, Paul Postal olid need autorid, kelle töödega toodi 1960. aastate alul grammatikasse semantikakomponent, mille ülesandeks oli esialgu lihtsalt süntaksis toimuvat genereerimistööd teenindada. See oli semantiliste tunnusjoonte ja distributsioonireeglite või selektsioonikitsenduste semantika.

Nt kõik loomi ja inimesi märkivad substantiivid said tunnuse ELUS (ANIMATE), ja vastavalt sisule veel muid tunnuseid:

□ *mees* – ELUS + INIMLIK + ISANE + TÄISKSVANU;

□ *poissmees* lisaks neile veel tunnuse MITTE-ABIELUS jne.

Valiku- või **kombineerimisreeglite** abil välistati võimalused, et nt elutuid asju oleks tapetud või et loomad oleksid rääkinud, või et naistel oleks lastud naituda (tollal loeti seda luba grammatika kompetentsi kuuluvaks) või meestel sünnitada jne.

Aga probleemid jätkusid.

Selgus nt olevat niivõrd üldise või deiktilise sisuga noomeneid, et neile polnud võimalik omistada mingeid tunnusjooni – *asi* või *see* vms.

Katz ja Postal lubasid alul taoliste tunnuseid üle kanda verbidelt, nt □ *Harry tilgutas midagi vaibale* – sõna *miski* sai endale siin tunnusjoone VEDEL, sest ainult vedelaid asju on võimalik tilgutada.

Ja Uriel Weinreich (1966) lubas taolisi jooni vajadusel üle kanda ka muud liiki sõnadele.

Klaus Baumgärtner (1969) soovitas lubada tunnusjooni üle kanda mitte ainult predikaatidelt noomenitele, vaid ka vastupidi, jne.

Metafoor oligi see peamine "hirmus laps", mis taolisi mööndusi ajendas. Vähegi elusamast keelest pärinevais lausetes tuli alatasa ette juhte, kus nt

- objekte, keda oli alul defineeritud inimolenditena, nimetati seejärel **koerteks, ahvideks, nõgesteks, nõelteks** vmt;
- lasti tuulel või taeval **nutta**;
- lasti inimolenditel **õitseda** ja **närtsida**;
- lasti südamel, mis on "tegelikult" siseelund, **hõisata** või **laulu lüüa** või öeldi, et ta **tilgub verd**, kuigi tegelikult ei tilkunud jpm.

Niimoodi **lakati pikkamööda lugemast metafoore ebanormaalsseteks lauseteks** ja neid ei tõrjutud enam keelelistest kirjeldustest välja, vaid hakati neile ruumi tegema ja tegelikult seega **arendama lingvistilist metafooriteooriat**.

Theun A. van Dijk soovitas joonte ülekandelt **üle minna sõnatähenduste endi laiendamisele**, et need suudaksid endasse mahutada ka metafoorseid tarvitusi. **Samuel Levin** oma raamatus "**The Semantics of Metaphor**" (1977) pani ette **lubada tähenduste laiendamise (st tunnusjoonte lisamise) kõrval ka joonte kustutamist** jne.

Kuskil 1960.–1970. aastate vahetuseks oli **semantilise analüüsi raskuskese kandunud predikaatidele**. Lause moodustajad jagati **noomeniteks** e **argumentsõnadeks** ja "**kõige ülejäänuks**", mis funktsioneerisid tüüpiliselt **predikaatidena**.

Tekkis nn **süvakäänete** või **argumenditüüpide** liigitelu:

AGENT, PATSIENT, INSTRUMENT, KOHT, AEG jne.

Charles Fillmore'i, James D. Mc Cawley, ka George Lakoffi varasemad tööd kuuluvad sesse etappi.

Need uuringud olid kõik suunatud keelele kui süsteemile. Kuid selle kõrval hakkas ka juba **1960. aastate alul** suurenema **huvi keele kasutamise vastu tegelikus kommunikatsioonis**, st keele **pragmaatiliste aspektide** vastu.

Paul Grice jt leidsid, et **keelelist suhtlemist juhivad** teatud kirjutamata (ja suuresti ka teadvustamata) **reeglid**, mida hakati nimetama **maksiimideks**. Neli tuntumat neist on:

kvaliteedi maksiim: räägi, mida arvad vastavat tõele;

kvantiteedi maksiim: anna infot parasjagu, mitte puuduga ega liiaga;

relevantsi või relatsiooni maksiim: räägi vaid seda, mis on oluline ~ kuulub n-ö teema juurde;

meetodi maksiim: edasta oma teade parimal võimalikul viisil.

Avastati ka, et kõnelist suhtlemist juhivad eriline nn **kooperatiivsuse printsiip**, st suhtlejad annavad oma parima, **et kommunikatsioon oleks edukas, et vastastikune mõistmine oleks maksimaalne**, sh eeldavad esimeses lähenduses (kui pole põhjust eeldada vastupidist), **et kommunikatsioon on siiras** – st et partner ei valeta, ei tee nalja, ei räägi meelega totrusi jne.

Teine suund pragmaatikas oli nn **kõneaktide** (ehk **Arne Merilai** terminites: **kõnetegude**) **teooria** arendamine – siin olid kõige olulisemad autorid **John Austin** oma raamatuga "**How to Do Things With Words**" (1962) ja **John Robert Searle**, kelle peateos on "**Speech Acts**" (1969). On ju selge, et **inimkõne** pole lihtsalt indiferentne infovahetus, vaid **üks liik eesmärgistatud tegevust**, kus inimesed püüavad rääkimise teel **partneri(te) käitumist kuhugi suunata**, maailma seisundit kuidagi muuta.

Austini järgi peitub **igas kõneaktis kolm aspekti** või osaakti:

1) **lokutiivne (locutionary)** – see on lihtsalt see, et **midagi öeldakse**;

2) **illokutiivne (illocutionary)** – see on aspekt, mis puudutab kõneleja **eesmärki, taotlust, kavatsust**: nt küsimus taotleb saada infot, käsk püüab panna partnerit midagi tegema, keeld loobuma midagi tegemast jne;

3) **perlokutiivne (perlocutionary)** – see on aspekt, mis näitab, **mida kõneaktiga tegelikult suudeti ära teha**.

Lokutsioonide kasutamisel kehtivad samuti teatud reeglid. Nt normaalses viisakas vestluses on kombeks **hoiduda otsestest käsu- või keeluvormis lausungitest** ja vormistada oma taotlused **pigem küsimustena**. Valvenäited on:

□ **Palun, kas te võiksite ulatada mulle soola?**

□ **Kas te ei leia, et aeg on juba hiline?**

Kui adressaat oleks piisavalt rumal või ebamaise kultuuritaustaga, võiks ta ütleva illokutiivset taotlust valesti mõista – nt arvaks, et talt oodatakse lihtsalt vastust küsimusele, ja vastaks **Jah, võiksin ulatada küll** või **Ei, ma ei arva, et aeg oleks eriti hiline**.

Ma pole täpselt aru saanud, kas perlokutsioon peab väljenduma ka mingis "välises", tegelikus teos või on see just partneri viimine mingisse "seesmis" meeleseisundisse. Igatahes oleks taoline perlokutsioon ebaadekvaatne: ütlege tegelik illokutiivne taotlus oli saada oma käsutusse soolatoos või soov, et külalised hakkaksid koju astuma. (Te kõik teate seda ja reageerite külas olles õigesti ja tundlikult, kui nt perenaine hakkab vähegi midagi kellast rääkima.)

Käsud, etteheited, manitsused, lohutused, veenmised, lubadused, vabandused, õigustused, prognoosid, seletused, etteheited, süüdistused, parastamised, kahetsused, pilked jne – kõik need on **kõneaktid** oma **illokutiivsete ja perlokutiivsete aspektidega**.

Ka pragmaatilise nurga alt on esitatud märkimisväärsed **panuseid metafooriteooriasse**.

John Robert Searle ise arendas teooriat, mille järgi metafoori mõistmise protseduuri võtmeks on leida semantilised **teisendused, mille sooritamise järel võiks öelda, et algselt metafoorne lause on tõene**.

Daniel Davidson oma teorias andis kõnelisele ja situatiivsele **kontekstile** tohutu kaalu. Ta jagas tähenduse lause n-ö **omatähenduseks** ehk **lausetähenduseks** ja **kasutuslikuks** ehk **kontekstiliseks** tähenduseks. Üks ja sama sõnajada võib **olenevalt kontekstist** hakata tähendama peaaegu mida iganes.

Kõigi nende arengute üldtaustaks oli veendumus, mis juba 1960. aastate lõpul hakkas tekkima ja edaspidi üha süvenes: et **pole põhjust tõmmata teravat piiri nn keeleliste tähenduste, keelealase teadmuse ja inimese üldisema teadmus- ja kogemustausta e nn entsüklopeedilise teadmuse vahele**. Viimane osaleb keele mõistmise protsessis võimsalt ja paratamatult ning poleks õige seda semantilistest kirjeldustest kõrvale jätta.

Kõik need seigad viisidki **1970.–1980. aastate piiril kognitiivse lingvistika tekkeni** – ja huvitaval kombel **algas see just kognitiivse metafooriteooria loomisest**.

12. Millised on metafoori "süntaktilised" põhitüübid G. A. Milleri järgi?

Tuntud lingvist ja psühholoog **George A. Miller** esitab kuulsa metafoorilugemiku **"Metaphor and Thought"** 1. väljaandes (1979) järgmise metafooride tüpoloogia:

1) **nominaalsed metafoorid (nominal metaphors)**

$BE(x, y)$, kus x ei ole tegelikult y :

- ☐ **Inimene on hunt**
- ☐ **John on gorilla**
- ☐ **Sally on jäätükk**

2) **predikatiivsed metafoorid (predicative metaphors)**

$G(x)$, kus x ei ole ~ ei tee ~ ... tegelikult G :

- ☐ **Sul täna lehed nii longus**
- ☐ **Peeter ajas sellepeale karvad turri**
- ☐ **Sõda külvab kõikjale surma**

3) **lausemetafoorid (sentential metaphors)**

$G(y)$, kus y ei ole tegelikult kõnealune referent:

- ☐ **The rock is becoming brittle with age** (J.M. Reddy näide)
- ☐ **Vaga vesi – sügav põhi** (vanasõna)
- ☐ **Käbi ei kuku kannust kaugele** (vanasõna)
- ☐ **Magavale kassile ei jookse hiir suhu** (vanasõna)

See liigitus ei kajasta põrmugi metafooride tegelikku tohutut vormilist mitmekesisust, kuid annab metafooride vaatlemiseks hea "sõrestiku".

Ta osutab sellele, et **metafoor puudutab tõepoolest suuresti just predikatsiooni**, st vastab meie keelelisele intuitsioonile, et **lause kestel metafoorsus võib tekkida või säilida, kuid reeglina mitte kaduda**.

Teine eespool mainitud teoreetik **Samuel R. Levin** lubab küll **ülekandeid nii "vasakult paremale"** ($N \rightarrow V$) kui ka **"paremalt vasakule"** ($N \leftarrow V$). Ta valvenäide on ☐ **Kivi suri** (**The stone died**).

$N \rightarrow V$ -suunas mõtestatuna tähendaks see siis, et kivi lakkas eksisteerimast ~ murenes ~ lagunes vms, $N \leftarrow V$ -suunas aga, et keegi, kes meenutab miskipoolest kivi (on nii tugev või nii kalk vm), lihtsalt suri ära.

Sellised **"vastuvoolu"-suunas tõlgendused** tunduvad siiski **ebaloomulikud**. Kui on just vaja, siis **metafoor loob** sel juhul **predikaadirühma subjektirühma sees** deiktikute abil vm teel, nt:

- ☐ **Need [S] kaks kõva kivi [P] on jõudnud juba tülli minna**

Milleri tüpoloogia viitab ka sellele, et semantilise kokkusobimatuse tajus, "domeenikonflikt", motiiv midagi ümber mõtestada – et see **vastuolulikkas võib paikneda lauses endas**, selle osade vahel (**nominaal- ja predikatiivmetafoori** korral) või **lause ja seda ümbritseva konteksti vahel** (**sententsiaalmetafoori** korral): on nt juttu kellestki kinnise iseloomuga inimesest, ja äkki keegi hakkab heast peast rääkima midagi vagade vete ja sügavate põhjade kohta. **Lausemetafoorid** ongi kõikekokku üsna **erandlik ja spetsiifiline** nähtus. **Max Black**, veel üks kuulus metafoorteoreetik, ongi arvanud, et lausemetafoor kaldub otsekohe **tunduma mingi vanasõna või mõistatusena**.

Aga on muidugi **olemas lausest veelgi ulatuslikumat täismetafoorset kõnet** – s.o midagi, mis meenutab allegooriat.

Näiteks midagi sellist:

□ **Hommikupäikeses edenes teekonna algus reipalt, kuigi ehk veidi kaootiliselt ja sumbuurset. Sirget ja siledat teed ei otsitudki, ükski kivi ega kraav polnud probleemiks, järsemaistki küngastest roniti otse üle. Viibiti vaid olevas hetkes, eelseisvad ohud ei teinud mingit muret, väsimus ei tulnud meeldegi, usk endasse oli lausa piiritu.**

See võib olla lihtsalt katkend mingist matkapäevikust, kuid võib olla ka mõistukõne, mis esindab lakofiaanide kurikuulsat kontseptuaalset metafoori **ELU ON TEEKOND**, ja see, mida kirjeldatakse, ei ole päeva hommik, vaid n-õ elu hommik ehk teisiti öeldes noorus.

Milleri predikatiivmetafoor markeerib ka "**diagonaalse**" ülekande võimalikkust – sedasama, mida meie **Juhan Peegli** regilaulunäites esindas juht, kus ema ei nimetatud **kanaks** ega **imetajaks**, vaid **haudujaks** (st metafoori ja metonüümia liide).

13. Metafoorsete ülekannete suunad. Olemise Suur Ahel. Depersonifikatsioon ja personifikatsioon ~ antropomorfism.

Vt selle kohta ka: Kaasaegse metafoorteooria elemente, § 8 (lk 5) ja § 17 (lk 9–10)

http://www.folklore.ee/~kriku/RETSEM/MEMO_kog.pdf

samuti kirjutist Olemise Suure Ahela kohta:

http://www.folklore.ee/~kriku/PARINTRO/MEMO_Chain.pdf

Palun vaadake veidi ka üldtausta:

1) **Arthur Oncken Lovejoy** on tuntud Ameerika filosoof, nn ideede ajaloo uurija, kes avaldas 1936 oma kuulsat raamatu "**The Great Chain of Being**".

2) **Olemise Suur Ahel** (edaspidi: OSA) on **naivteooria**, mis moodustas inimeste maailmapildi **põhitüve antiigis, keskajal, renessansiajal ja hiljem**. Selle kohaselt **moodustavad kõik asjade liigid maailmas teatud hierarhilise süsteemi: iga olend või asi kuulub koos endasarnastega sünnipäraselt Ahela teatud tasandile, teatud klassi, ja seda kohta ei saa muuta**. Ahela kõige ülemises positsioonis on Jumal, talle järgnevad inglid, siis mitmesugused inimklassid, loomad jne.

OSA on **sobiv taustsüsteem metafooride ülekandesuundade kirjeldamiseks**, sest metafooride endi ajalooline areng ise on naturaalsel viisil järginud OSA struktuuri.

George Lakoff ja **Mark Turner** oma raamatus "**More than Cool Reason**" (1989) kasutavadki Olemise Suurt Ahelat ühe vahendina nimelt **vanasõnades nähtuvate ülekandesuundade seletamiseks**.

Kõrval on skeem OSA "**vähendatud versiooni**" kohta, mille ma visandasin just ajendatuna vanasõnade metafoorisuundade käsitlest **Lakoffi** ja **Turneri** raamatus.

			specifically human features
		instincts	instincts
	biological features	biological features	biological features
physical features	physical features	physical features	physical features
THINGS, SUBSTANCES	PLANTS	ANIMALS	HUMAN BEINGS

■ = non-human
■ = shared (non-human + human)
■ = only human

		III	"HIGH"
I	II		"LOW"
NON-HUMAN	HUMAN		

Eelmisel slaidil nähtud skeem laseb ennast lihtsustada "kolme kasti" skeemiks, kus on selgelt välja toodud metafoorsete operatsioonide kaks põhitelge:

mitteinimlik / inimlik (st I / II+III) ja

"madal" / "kõrge" (st I+II / III).

"Madal" tähendab siin seda osa OSA struktuurist, mida inimene jagab teiste, endast "madalamate" loodusobjektidega (st asjade **materiaalset, füüsilist, bioloogilist, füsioloogilist, ka instinktilist** plaani).

"Kõrge" tähendab inimesele ainuomase **mentaalse, kulturaalse ja sotsiaalse** funktsioneerimistasandi juurde kuuluvat: spetsiifilisi **inimemotsioone, intellektuaalset tegevust, abstraktset** mõtlemist, **ilumeelt, sotsiaalset** elu, inimlikku lävimist ja **kommunikatsiooni, moraalsed** dimensiooni jne.

George Lakoffi ja Mark Johnsoni raamat **"Metaphors We Live By"** (1980) on kognitiivse metafooriteooria varaseim ja kogu selle edasist arengut toniseerinud tähtteos. L&J kordavad seal väsimatult: **metafoor on vahend, mis võimaldab mõistestada keerukamaid ja hägusema struktuuriga** ("less clearly delineated") **asju lihtsamate ja selgemini struktureeritute** ("more clearly delineated") **kaudu** – lubab neist sel viisil mõelda ja rääkida.

Kuid mis on "lihtsam" ja mis "keerukam"?

Meie eelmisel skeemil eristatud "ala III" e "kõrge" – inimese mentaalne ja sotsiaalne sfäär ning abstraktsete mõistete ring – on see **"kõige keerukam"**.

Kognitiivse metafooriteooria üks baasmõisteid või -ideid on **embodiment, kehas(at)us**, mille üks aspekte või vorme on ka eespool räägitud **spatialisatsioon**. Et millestki oleks võimalik mõelda ja rääkida, on vaja, et ta oleks midagi ruumilist, midagi füüsilist, et tal oleks "keha".

Meie argimõistuslik intuitsioon nõustub kehasatuse põhimõttega meelsasti – **tundub loomulik ja kerge modelleerida ja termineerida**

abstraktset mõistemaailma **konkreetses abil** – kuid mitte vastupidi;

ideaalseid objekte **materiaalsete kaudu** – kuid mitte vastupidi;

mentaalses sfääri füüsilise kaudu – kuid mitte vastupidi.

Seega:

inimese mentaalsete, **abstraktsete, sotsiaalsete, kulturaalsete mõistete regioon ("ala III") moodustab metafooride jaoks kõige loomulikuma ja universaalsema sihtala** (metafooride *tenor*- või *target*-komponendi);

materiaalne, füüsiline, "kehasatunud" ja "ruumistatud" osa tegelikkusest moodustab metafooride jaoks kõige loomulikuma ja universaalsema allikala (metafooride *vehicle*- või *source*-komponendi).

Kehastus esindab Suure Ahela mudeli **"vertikaalset"**, "alt üles" ülekandesuunda. Metafoore orienteerib ka teine, **"horisontaalne"** ülekandesuund, mis **seob inimdomeeni mitmesuguste mitteinimlike domeenidega**.

Suure Ahela ideoloogia järgi on **inimese-tasand** kõrgem kui looma-, taime- ja eluta olemise tasand, seega ka neist keerukam, seega justkui **universaalselt sobiv täitmaks metafoorse seletamise ja modelleerimise objekti rolli, st metafoori sihtala rolli**.

See suund – **depersonifikatsioon**, st tava esitada inimest loomana, taimena või millegi elutuna, ongi metafoorses praktikas tõepoolest väga produktiivne.

Kuid paradoksaalsel moel on **inimene iseenda jaoks ühtaegu kõige segasem ja seletamatum kui ka kõige tuttavam ja arusaadavam osa tegelikkusest**.

Viimast vaatepunkti esindab metafoorikas vastassuunaline ülekanne – **personifikatsioon**, st inimesestamine, isikustamine.

Personifikatsiooni mõiste vajab pisut lähemat kommentaari.

Terminoloogilises praktikas on **personifikatsiooni mõiste alla** mahutatud mitmeid üsna erinevaid nähtusi:

1) depersonifikatsioonile vastassuunalist **"horisontaalset"** ülekannet, kus **loomi, taimi**, midagi **elutut** esitatakse **inimestena**, preditseeritakse neile inimlikke omadusi, tegevusi, suhteid;

2) üht alljuhtu **"vertikaalsest"** kehasatusest, kus inimesestatakse **substantiveeritud emotsioone, intellektuaalseid võimeid, iseloomujooni, eetilisi hoiakuid, suhtlusakte** jmt, aga ka muid, inimvälise referentsiga **abstraktmõisteid**;

3) juhte, kus personifitseeritakse Suure Ahela "täisversiooni" ülemastmele paigutatud **inimüleseid olevusi** (Jumal, kurat, inglid, deemonid, mütoloolilised vaim- ja hingolendid).

Lakofiaanlikud kognitivistid näevad **personifikatsiooni** erinevaid alaliike siduva tunnuseks seda, et personifikatsioonis **esitatakse spontaanset intentsionaalsena**, kõik personifikatsioonid on hüpermetafoori **SÜNDMUSED ON TEOD (EVENTS ARE ACTIONS)** aktualisatsioonid ja alaliigid.

Depersonifikatsioonide ja personifikatsioonide näiteid:

Depersonifikatsioon on ülekanne ~ projektsioon, mis esitab inimest loomana: <i>John on gorilla ~ vana pörsas ~ ...</i> <i>Ta on hunt lambanahas</i> <i>Ta haukus veidi, aga ei hammustanud</i> taimena: <i>Noppisid nooruse kauneimaid õisi</i> <i>Olen juurdunud oma kodumulda</i> <i>Käbi ei kuku kännust kaugele</i> elutu objekti või substantina: <i>Meie boss on vahel jäämägi, vahel vulkaan</i> <i>Daniel Webster on pükstega aurumasin</i> <i>Kõik jõed jõuavad kord merre</i>	Personifikatsioon on ülekanne ~ projektsioon, mis esitab mitteinimlikke objekte ja olendeid (või ka substanti-veeritud omadusi, tegevusi, eetilisi kategooriaid, abstraktmõisteid, väljendeid jm) inimolenditena: <i>Lövi on loomade kuningas</i> <i>Puude kondised sõrmed kraapisid mu nägu</i> <i>Kevad kutsub linnud laulule</i> <i>Soe päike naeratas talle armsasti</i> <i>Tuul nutab korstnas</i> <i>Kahvatunäoline kuu vahtis meid ükskõiksest</i> <i>Pilved valasid kibedaid pisaraid</i> <i>Mu hing laulab ja hõiskab</i> <i>Jõudeelu on kõigi pattude ema</i> <i>Uni ja surm on vennad</i>
--	--

Mitmed tõigad näivad viitavat sellele, et **ajaliselt või ajalooliselt on personifikatsioon esmane ja/või varasem ja depersonifikatsioon teisene ja/või hilisem**.

Personifikatsiooni aluseks on sellised ürgsed fundamentaalsed maailmanägemisviisid, nagu **antropomorfism** (kõige eksisteeriva inimesestamine) ja sellest üldisem **animism** (kõige eksisteeriva hingestamine, st kujutlemine elavana).

Antropomorfism on inimmeelde juurdunud väga sügavalt. Usunditeoreetik **Stewart Guthrie** oma raamatus **"Faces in the Clouds"** (1993) peab **antropomorfistlikku maailmanägemist** üldse **igasuguse religiooni tunnetuslikuks lähtekohaks**.

Jean Piaget jt tehtud katsetest selgub, et **lapsed on eriti tugevate antropomorfistlike kalduvustega**. Hiljem see taandub, kuid **loomusunniline tendents näha kõike inimlikuna, st kavatsuslikuna, ei kao päriselt** – näide, mida alatasa tuuakse, on see, kuidas inimesed tajuvad mitmesuguste riistade jm elutute asjade funktsioneerimishäireid tahtliku kiusamise või narritamise ja sõimavate või isegi löövate nt tõrkuvat autot vm eset.

Arvuti kui eriti "targa olemisega" riist on muidugi eriti aldis personifitseeruma. Kõigil näib olevat isiklikke tõendeid nt selle hästitutud õpetuse paikapidavuse kohta: "Ära ial lase oma arvutil aru saada, et sul on kiire!"

Antropomorfism on tänini päris tõsiseks **probleemiks mõnede bioloogiaharude terminoloogias** – eriti **loomapsühholoogias**, nn **käitumisökoloogias**, ka **geneetikas**. Veel **19. sajandi lõpu loomapsühholoogias** oli antropomorfistlik kõneviis täiesti üldine: **loomi kujutleti n-ö lihtsustatud inimestena** ja kirjeldati nende tundeelu ja käitumist vastavais terminites. Praeguseks ollakse harjunud kujutlema (ehk liigagi jäigalt), et loomadel on mõtlemise asemel instinktid, et loomad ei püstita endale eesmärgi ega tee prognoose, et nad elavad ainult käesolevas hetkes jne. Ometi – eriti kui teemaks on loomade olemisviis, looduslik valik, üldse käitumisökoloogilised ja geneetilised probleemid – **tänapäevani kaldutakse neist asjust rääkima antropomorfistlikes terminites**, mis eeldavad justkui **eesmärkide** püstitusi, opereerimist **hea** ja **halva** kategooriatega jne. Kasutatakse termineid, nagu **otsustus**, **kasulik** / **kahjulik**, **paarilise otsing**, **ressursside jaotamine**, **koostöö**, **altruism** ja **egoism**, **vägistamine** jmt.

Ühed autorid peavad seda lihtsalt **süütaks metafoorseks slängiks**, mis toetub teatud aktide funktsionaalsele sarnasusele inimeste ja loomade juures ja millest ei peagi püüdma ilmtingimata vabaneda.

Teised näevad taolise slängi taga siiski **maailmavaate- ja mõtlemisalaseid väärtusi**. Nn neobiheiviorismi esindaja **John Stodart Kennedy** on antropomorfistliku terminikasutuse kohta bioloogias kirjutanud vihaselt kriitilise raamatu **"The New Anthropomorphism"** (1992).

Depersonifikatsioon ja personifikatsioon tunduvad diametraalselt vastandlike suundadena ja sugereerivad kujutlema, et mingil ajahetkel pidi olema inimese **"kujundkõneteadvuses"**

toimunud justkui tohutu kapitaalne murrang, ja siit edasi küsimuse, et millised võinuksid olla selle murrangu põhjused.

Üks **Lakoffi** ja **Turneri** mõttekäike raamatus *"More than Cool Reason"* laseb arvata, et nt loomametafooride korral pole need suunad alternatiivid, vaid teineteisele pealistatud kihistused: inimene on paljude loomaliikide kohta kujundanud antropomorfsed "portreed" (sead on räpased, rebased on kavalad, kassid on tujukad, hundid on kurjad jne), seejärel pörganud need jooned loomadelt iseendale tagasi.

Kuna põhiosa antropomorfistlikest reliktidest üldiseltki kohaldub just loomariigile, siis on problemaatiline, kas ja kuivõrd see hüpotees metafooride kahekihilisest loomusest laseb end laiendada loomametafooridest väljapoole.

Kuid asjal on tahke, mis lubavad kujutleda depersonifikatsiooni ja personifikatsiooni kui metafoori suundade (loe: ajalooliste kihistuste) vahekorda hoopis teistsugusena.

Metafoor (olgu ta suund milline tahes, olgu ta värske või polüseemiasse mandunud) on "mängult": me teame, et siin öeldakse üht ja mõeldakse teist.

Fülo- ja ontogeneetilisel varane antropomorfism oli/on "päriselt": see oli/on tõsimeelne ontoloogiline uskumus, mõeldi, "et nii ongi", ja öeldi, kuidas mõeldi. **Allegooria**, rääkivate loomade fenomen, millele on pühendatud palju töid, sh **Mark Turneri "The Literary Mind"** (1996), on mulle kujundkõneteooria üks suurimaid müsteeriume just selles plaanis, et siin on raske teha selget vahet "mängult"- ja "päriselt"-tasandite vahel. Kuna eeldatavasti siis ikka räägitakse justkui loomadest ja mõeldakse justkui inimesi, peaks see kvalifitseeruma (vähemalt kognitiivistliku teooria vaimus) depersonifikatsiooniks.

Allegooria ei ole igatahes "päriselt", nagu oli muistne nn mütoloogiline mõtlemine, kus nt antiikjumalate nimed ja loodusobjektide nimed olid lausa denotatiivselt, lausa referentsiaalselt kokku sulanud: **Gaia** ja **Maa** OLID lahutamatult üks ja sama, **Uranos** ja **Taevas** OLID lahutamatult üks ja sama jne. Allegooria on kindlasti juba poeetilise tasandi fenomen, ja allegooria on kultuuriliselt väga vana.

Seega võib kippuda pähe teistsugune hüpotees depersonifikatsiooni ja personifikatsiooni ajaloolise suhte kohta:

ajalooliselt esmane oli "ontoloogiline antropomorfism";

kujundkõne tasandil oli ajalooliselt esmane allegooria, st ikkagi depersonifikatsioon;

kujundkõne tasandil on personifikatsioon sekundaarne, ta on (Lakoffi ja Turneri slängis öelduna), teistkordne tagasipörgatus.

See kõik sunnib mõtlema metafoori ja tõe "tööjaotusele" ajaloolises üldplaanis.

Veel mõni sajand tagasi oli "tööjaotus" ühelt poolt filosoofia ja teaduse ning teiselt poolt retoorika ja poeetika vahel hoopis teistsugune (ja palju vähem distinktn) kui tänapäeval.

Kogumikus *"The History of Science and Religion in the Western Tradition: An Encyclopaedia"* (2000) on ptk 63 MACROCOSM/MICROCOSM, mille autoriks on **John Henry** Edinburghi ülikoolist.

Henry kirjutab, et veel 17. sajandil usuti tõemeeli, et on süstemaatiline analoogia inimese kui "mikrokosmose" ja universumi kui terviku, kui "makrokosmose" vahel. Usuti ka, et kehtis tegelik ontoloogiline analoogia inimkeha ja inimühiskonna, inimühiskonna ja "makrokosmose" vahel jne.

Inimese struktuur ja organisatsioon ja isegi ta eluprotsessid vastasid seega maailma struktuurile, organisatsioonile ja seal toimuvale protsessidele.

Kirjanik ja looduseuurija **Walter Raleigh** (1552–1618) kirjutab nt oma töös *"History of the World"* (1614) inimese kohta:

His **blood**, which disperseth itself by the branches of **veins** through all the body, may be resembled to those **waters** which are carried by brooks and **rivers** over all the earth, his **breath** to the **air**, his natural **heat** to the inclosed **warmth** which the earth hath in itself...the **hairs** of man's body, which adorns or overshadows it, to the **grass** which covereth the upper face and skin of the earth.... Our determinations to the **light** wandering and unstable **clouds**, carried everywhere with uncertain **winds**, our **eyes** to the light of the **sun** and the **moon**, and the **beauty of our youth** to the **flowers of the spring** which in a very short time or with the sun's heat dry up and wither away, or the fierce puffs of wind blow them from the stalks.

Või nt **William Harvey** (1578–1657), vereringe avastaja: oma töös "*On the Motion of the Heart and Blood*" (1628) viitab ta tõemeeli täiesti traditsioonilistele Suure Ahela vaimus analoogiatele: süda oli "**the sun of the microcosm**", päike oli "**the heart of the world**", ja kuningas **Charles I** (valitses 1625–49), kellele Harvey raamat oli pühendatud, oli "**the sun of his microcosm, the heart of his commonwealth**".

14. Millised on keeleliste metafooride peamised allikalad?

Vt valikut näiteid eesti keelelistest metafooridest:
<http://www.folklore.ee/~kriku/PARINTRO/keelemeta.pdf>
Vt ka memo Mark Johnsoni "jõugeštaltide" kohta (lk 9–11)
http://www.folklore.ee/~kriku/RETSEM/MEMO_SWJ.pdf
Vt ka: Kaasaegse metafooriteooria elemente, § 6.1 (lk 4)
http://www.folklore.ee/~kriku/RETSEM/MEMO_kog.pdf

Keelemetafooride peamised allikalad on **füüsiline ruum**, **materiaalsed objektid**, **enamtuntud energialiigid** (mehaaniline ja soojusenergia), **mehaaniline liikumine**, **sensoorseid tajud** ning nendega seotud **somaatiline mõistestik**.

Vt **Mark Johnsoni** "keele-eelsete" geštaltide kaks põhiliiki: **ruumilised** ja **jõugeštaldid**.

15. Metafoori ja metonüümia piiriprobleemid.

Vt Ütluste semantikast, ptk 2.4:
<http://www.folklore.ee/~kriku/RETSEM/retsem2.htm#N24>
Vt ka memo metonüümia kohta:
http://www.folklore.ee/~kriku/RETSEM/MEMO_MTN.pdf
Vt ka: Kaasaegse metafooriteooria elemente, § 9 (lk 7)
http://www.folklore.ee/~kriku/RETSEM/MEMO_kog.pdf

Kognitiivse teooria järgi **sõltub metafoori ja metonüümia eristus sellest, kas mängus on kahest või ühest mõistedomeenist pärit üksused**. Kuid domeeni mõiste ise on üsna segane ja eri autoritel erinevalt mõtestatud. Üks võimalus on **samastada domeenid Suure Ahela astmetega**. Meie "kolme kasti skeemil" oli mäletatavasti kaks põhitelge:

- 1) **inimlik / mitteinimlik**;
- 2) "**kõrge**" (mentaalne, sotsiaalne, abstraktmõisteline) / "**madal**" (füüsiline, bioloogiline, füsioloogiline) olemistasand.

Kui 2. eristustasandit lugeda kõrgemaks, siis rääkimine inimese vaimuasjust ihuasjade terminites tunduvad metafooridena (sest mängus on kaks domeeni).

Kui kõrgemaks lugeda 1. kriteeriumi, tunduksid need metonüümiatena (st nihetena seespool inimdomeeni).

Enamik segadusi metafoorse ja metonüümilise konditsiooni vahel **puudutabki seespool inimdomeeni toimuvaid semantilisi teisendusi**.

Inimese **emotsionaalsetel seisunditel on keheline korrelaat**:

kui keegi on kurb, on ta enamasti ka füüsiliselt norgus ja sorgus (ja vastupidi: rõõmus või enesekindel inimene kaldub olema "kikkis");

vihal ja kirel on füsioloogilised korrelaadid (nt temperatuuri või vereringe kiiruse plaanis).

Mida me "**füüsiliselt**" näeme, seda me ka "**mentaalselt**" teame.

On tava rääkida **mentalseist ja sotsiaalseist** seisunditest ja tegevustest **kui bioloogilistest**, näiteks **söömise-joomise terminites**:

- ☐ igasugusest soovist või vaesusest kui **janust** ja **näljast**;
- ☐ info sisestamisest kui **neelamisest** või **õgimisest**;
- ☐ heast elujärjest kui **täis kõhust** või **paksusest**.

On kombeks esitada **igasugust tööd või toimimist füüsilise töö või toimimisena**. Jne.

Olenevalt sellest, **kas ülemaks domeenipiiriks seada 'inimene / mitte-inimene'** või '**füüsiline / mentaalne**', on need kujundid **tõlgendatavad metonüümiatena või metafooridena**.

Teine problemaatiline juht on see, kus **füüsilise maailma kahel aspektil või mõõtmel on ühine kogemusbaas**. Nt **igasuguse liikumise või sündmuse struktuuris on ajaline ja ruumiline mõõde lahutamatult seotud**. Või nt **hulga ja vertikaalsuse seos** (n-ö mida rohkem, seda kõrgem on "**hunnik**").

Üldise vahekord erilise ja üksikuga tundub intuiitiivselt metonüümilisena, kuid Lakoff ja Turner räägivad **metafoorist** **GENERIC IS SPECIFIC**.

Vt selles seoses ka nn **materiaalse ja loogilise sünekdoohhi** probleemi ("part of" / "kind of").
Kas ühe modaliteedi asendused teisega (nt küsimus imperatiivi asemel või väide hinnangu asemel) on metafoorset või metonüümilist järku?

Predikatiivmetafoorid on "diagonaalsed", neis osaleb paratamatult süntagmaatiline (st loomuldasa metonüümiline) lisatehe.

Liialdused võivad jääda lähtedomeeni piiridesse, aga võivad küündida ka mõnda teise domeeni.
'A on B'-struktuur ei tähenda alati metafoori (vt **Aeg on raha** näidet!)

16. Tooge näiteid somaatilis-metonüümilistest "visualisatsioonidest" eesti keeles.

Vt ka memo metonüümia kohta, lk 2–3

http://www.folklore.ee/~kriku/RETSEM/MEMO_MTN.pdf

Need on **miimikat**, **pantomiimikat**, **žeste** kirjeldavad väljendid, mis **mõtestuvad automaatselt emotsioonide vm mentaalsete seisundite tuvastustena** ja illustreerivad samuti metafoori ja metonüümia piiriprobleemi:

<i>punastas</i>	<i>sügas kõrvatagust</i>	<i>lõi silmad maha</i>
<i>kahvatas</i>	<i>kratsis kukalt</i>	<i>kehitas õlgu</i>
<i>pööritas silmi</i>	<i>näitas keelt</i>	<i>väristas õlgu</i>
<i>välgutas silmi</i>	<i>laksutas keelt</i>	<i>lõi kaht kätt kokku</i>
<i>pilgutas silma</i>	<i>hammustas huult</i>	<i>plaksutas käsi</i>
<i>raputas pead</i>	<i>ajas mokad mossi</i>	<i>laiutas käsi</i>
<i>vangutas pead</i>	<i>kirtsutas nina</i>	
<i>noogutas</i>	<i>turtsatas</i> (vihast või naerust)	

17. Milles seisneb metafoori või võrdluse pööratavuse probleem (A. Ortony järgi)?

Vt Ütluste semantikast, ptk 2.4:

<http://www.folklore.ee/~kriku/RETSEM/retsem2.htm#N244>

Vt mõistatusžanri kaasaegsest seisundist ja keerdküsimustest

<http://www.folklore.ee/~kriku/PARINTRO/cndrs.htm>

Vaadake siin:

- 1) näiteid **inversioonilise** sõnastusega vanasõnade kohta;
- 2) **Andrew Ortony** võrdluste liigitust:
 - a) **otsesed** (pööratavad) võrdlused;
 - b) **metafoorsed** (mittepööratavad) võrdlused;
 - c) **tõlgendamatud** (absurdsed) võrdlused;
- 3) näiteid vormelitega **'Mida ühist...?'** ja **'Mida erinevat...?'** keerdküsimustest, kus lahendis on kasutatud mõlema võrreldava mittesalientseid tunnuseid.

18. Mis on oksüümoron ja paradoks?

Vt Ütluste semantikast, ptk 2.5:

<http://www.folklore.ee/~kriku/RETSEM/retsem2.htm#N25>

Vaadake kindlasti:

- 1) mõisteid;
- 2) klassikaliste paradokside näiteid;
- 3) oksüümoronide liigitust **N. Pavlovitšil**.

II. ŽANRISUHETEST

IIA. Lühivormide ja muu folkloori vahekordi

1. Millisel Eesti alal on enim "kalevalavormilisi" vanasõnu, millel puuduvad lauluparalleelid?

SFL ptk 2.2.1 (lk 76)

<http://haldjas.folklore.ee/~kriku/LEX/LOENG2.HTM#N221>

Selliseid on enim **Ranna-Eesti** alal, eriti Ranna-**Kuusalu** ja Ranna-**Haljala** kihelkondades.

2. Millises suurusjärgus on paralleelide hulk eesti ütluste ja regilaulude vahel?

SFL ptk 2.2.2 alul (lk 77)

<http://haldjas.folklore.ee/~kriku/LEX/LOENG2.HTM#N222>

Selgemaid vasteid on registreeritud ligi 300.

3. Millistel temaatilistel regilaulurühmadel on enim paralleele vanasõnadega?

SFL ptk 2.2.2 samas (lk 77 jj)

<http://haldjas.folklore.ee/~kriku/LEX/LOENG2.HTM#N222>

Need on:

- 1) laulud **soolistest suhetest**, eriti palju laene pärineb **kaasavaliku-õpetuslauludest** (valikud välimuse, vanuse, seisuse, rikkuse, elukoha kauguse jm järgi);
- 2) laulud **sotsiaalsetest suhetest** (teenijapõli, suhted mõisaga, peremehe ja sulase suhted).

4. Nimetage viis produktiivseimat regilaulust pärinevat vanasõna.

SFL ptk 2.2.2 lõpus (lk 91)

<http://haldjas.folklore.ee/~kriku/LEX/LOENG2.HTM#N222>

Need on:

- ☐ *Uni ei anna uuta kuube,
magamine maani särki*
- ☐ *Kured lähvad — kurjad ilmad,
haned lähvad — hall taga,
luiged lähvad — lumi taga*
- ☐ *Ilu ei panda padaje
ega kaunist kattelaie*
- ☐ *Põllumees põline rikas,
ametmees ajuti rikas,
kaupmees korra riikas*
- ☐ *Viha võtab vilja maast,
kadedus kalad merest*

5. Millised põhitsükliks nähtuvad eesti mõistatuslauludes?

SFL ptk 2.2.3 (lk 93–94)

<http://haldjas.folklore.ee/~kriku/LEX/LOENG2.HTM#N223>

Põhitsükliks on:

- 1) **meteoroloogia**-tsükkel (kuu, vihm, vikerkaar);
- 2) **kaunviljade** tsükkel (uba, hernes, lääts);
- 3) **teraviljade** tsükkel (rukis, oder, kaer);
- 4) **puude** tsükkel (paju, kask, haab jm);
- 5) **mesilase**-motiiv;

- 6a) **metsloomade** tsükkel (jänes, rebane, orav, hunt, karu jt);
6b) **koduloomade** tsükkel (kass, koer, hobune).

6. Mis on tähemäng?

SFL ptk 2.3 (lk 100–104)

<http://haldjas.folklore.ee/~kriku/LEX/LOENG2.HTM#N23>

3 peamist moodustamistehnikat:

1) antakse kahe või enama riimuva sõna algustähed ja veidi informatsiooni lahendsõnade kohta, ning ülesandeks on leida sõnakatke, mille juurde algustähed kuuluvad:

❑ *K-ga võid mind ära juua, / n-ga võin sull' naeru tuua,
t-ga palju lund võib tulla, / v-ga saan ma vali olla* (-ali)

2) palindroomidele ülesehitatud värsikesed:

❑ *Loe mind eest ehk tagant otsast,
ikka tõusen maast ja metsast* (Udu)

3) võetakse liit- või üksiksõna, mille silbid vm osised on ligikaudu homonüümsed (või ligikaudu kõlasarnased) mingite üksiksõnadega, ning peidetakse nende homonüümide ja tervikliitsõna tähendused värsikesse:

❑ *Mu esimest on sulle vaja, / kui jahu veskilt koju töid,
mu tõine puhastab su maja, / kui rotid rohkest rooga sõid.
Nad ühtekokku mõlemad / üht kuulsat lindu näitavad* (bukvaalselt: kot + kas = kotkas)

7. Milline on eesti tuntuim folkloriseerunud tähemäng ja kelle loodud see on?

SFL ptk 2.3 (lk 101)

<http://haldjas.folklore.ee/~kriku/LEX/LOENG2.HTM#N23>

Fr. R. Kreutzwaldi tähemängu (eelmisel slaidil juba tsiteeritud) kaks esimest värssi on tugevasti folkloriseerunud:

❑ *Loe mind eest ehk tagant otsast,
ikka tõusen maast ja metsast*

Originaalis on salmike palju pikem:

❑ *...teen sull' võrku silma ette,
et kõik läheks minu pette.
Olen paks ja langen maha,
siis sa loodad heina teha,
tõusen üles kõrgemalle,
toon sull' vihma ligemalle*
(Udu)

8. Kes eesti kirjameestest on teinud kõige rohkem värssmõistatusi ja / või tähemänge?

SFL ptk 2.3 (lk 100–104)

<http://haldjas.folklore.ee/~kriku/LEX/LOENG2.HTM#N23>

O. W. Masing

Fr. R. Kreutzwald

Jakob Hurt

Ado Reinvald

Ado Grenzstein-Piirikivi

+ paljud anonüümsed autorid

9. Nimetage 2 tuntuimat "Kalevipoja"-sententsi.

SFL ptk 2.4 alul (lk 104)

<http://haldjas.folklore.ee/~kriku/LEX/LOENG2.HTM#N241>

❑ *Tänasida toimetusi
ära viska homse varna*
(Laul III, 722–723)

ja

- ☐ Ülemaks kui hõbevara,
kallimaks kui kullakoormad
tuleb tarkus tunnistada
(Laul XVI, 1079–1081)

10. Millistel arvatavail eeskujudel põhineb Kreutzwaldi *Ülemaks kui hõbevara, kallimaks kui kullakoormad...*?

SFL ptk 2.4 alul (lk 106)

<http://haldjas.folklore.ee/~kriku/LEX/LOENG2.HTM#N241>

Võib üsna suure tõenäosusega oletada, et Kreutzwaldile on siin eeskujuks olnud Piibel – eriti kaks järgmist passust (tsitaadid on Thor Helle 1739. aasta esiktrüki järgi):

- 1) Siirak 51,37: *Wõtke se õppetust wasto kui suur hõbbe warrandus, ja piddage se kallimaks kui palju kulda;*
- 2) Õpetussõnad 16,16: *Kui palju parrem on, tarkust ennesele saatma kui kulda, ja moistust saatma, on palju üllem kui hõbbe.*

11. Kas ütlused *Ära hõiska enne õhtut ja Veri nõuab vere hinda* võivad lähtuda “Kalevipojast”?

SFL ptk 2.4, nr-d 3 ja 6 (lk 106–107 ja 109)

<http://haldjas.folklore.ee/~kriku/LEX/LOENG2.HTM#N241>

Võivad küll: kuigi need ütlused tunduvad praegu vägagi rahvapärastena, pole vettpidavaid tõendeid nende Kreutzwaldi-eelsest eksistentsist eesti vanasõnades. **August Annist** on oletanud, et Kreutzwald on modifitseerinud “Kalevipoega” värsistades mõningaid rahvapäraseid vanasõnu, kuid on tekstoloogilisi põhjusi (sh mõnede ütluste versioonid Kreutzwaldi omas vanasõnade ja kõnekäändude käsikirjas) arvata, et pigem on “Kalevipoeg” siiski nende ütluste esmaallikas.

12. Kes on eesti viljakaim mõttesalmide looja?

SFL ptk 2.4.2 alul (lk 111)

<http://haldjas.folklore.ee/~kriku/LEX/LOENG2.HTM#N242>

Ado Grenzstein-Piirikivi.

13. Nimetage A. Grenzsteini 4 tuntuimat mõttesalmi.

SFL ptk 2.4.2 samas (lk 111)

<http://haldjas.folklore.ee/~kriku/LEX/LOENG2.HTM#N242>

- ☐ *Vara tööle, hilja voodi,
Nõnda rikkus tuppa toodi*
- ☐ *Mis sa külvad kevade,
seda lõikad sügise:
Mis sa õpid noores eas,
Seisab eluaeg sul peas*
- ☐ *Üks tunnikene tukkumist
Toob eluks ajaks kukkumist*
- ☐ *Töö on rikkuse alus
Linnas ja lossis ja talus*

14. Kelle loodud on mõttesalm *Ühtki tundi tuluta / ära iial kuluta...*?

SFL ptk 2.4.2 (lk 112–113)

<http://haldjas.folklore.ee/~kriku/LEX/LOENG2.HTM#N242>

Salm on **Peeter Günfeldti** tehtud
(*“Noorerahva käsiraamat”*, 1896).

15. Kelle loodud on (arvatavasti) mõttesalm *Kui püüad kõigest väest, / saad üle igast mäest?*

SFL ptk 2.4.2 (lk 113)

<http://haldjas.folklore.ee/~kriku/LEX/LOENG2.HTM#N242>

Autorsusega on olnud segadusi. Autoriks on pakutud ka **Ado Grenzsteini** ja **Jaan Bergmanni**. Kuid Grenzstein ise väidab, et salmi autor on **M. J. Eisen** – loodetavasti on tal õigus.

16. Kas kaksikvärsi *Kus viga näed laita, / seal tule ja aita* autor on teada?

SFL ptk 2.4.2 (lk 114–115)

<http://haldjas.folklore.ee/~kriku/LEX/LOENG2.HTM#N242>

Autor ei ole teada. Salm ilmus trükistesse **Carl Robert Jakobsoni** kooliraamatutes, kuid sellest on ka varaseid **usaldatavaid üleskirjutusi** Viljandi-, Pärnu- ja Saaremaalt. Võib-olla siis Jakobson kasutas folkloorset salmi.

17. Mille poolest paistab silma ütlus / lastelaul *Kilter, kubjas, aidamees, / need on põrgus kõige ees?* Millises kirjandusteoses on see motoks?

SFL ptk 2.4.2 (lk 115)

<http://haldjas.folklore.ee/~kriku/LEX/LOENG2.HTM#N242>

Sellest on olemas **rekordiline arv üleskirjutusi** – **3000** ümber, suur osa neist **Walter Andersoni lastelaulude kogust**. Selle ülipopulaarsuse võimendiks võis olla olnud ka seik, et salmike on **Eduard Vilde "Mahtra sõja"** motoks.

18. Millises suurusjärgus on paralleelide hulk eesti ütluste ja tüübikindlate jutuvormelite vahel?

SFL ptk 2.5.1 alul (lk 116)

<http://haldjas.folklore.ee/~kriku/LEX/LOENG2.HTM#N251>

Selliseid **paralleele on sadakond**, osa võib olla ka seni veel üles leidmata.

19. Millistel eesti rahvajutuliikidel on olnud tihedaim ainevahetus ütlustega?

SFL ptk 2.5.1, rühmad F, A, E (lk 116–131)

<http://haldjas.folklore.ee/~kriku/LEX/LOENG2.HTM#N251>

St nendeks jutuliikideks on:

- naljandid,**
- loomamuinasjutud,**
- jutud rumalast kuradist.**

20. Millised lühiüksused esindavad piirjuhte ütluste ja narratiivide (juttude) vahel?

SFL ptk 1.4.4 (lk 33–35) Permjakovi referaadis

<http://haldjas.folklore.ee/~kriku/LEX/LOENG2.HTM#N251>

SFL ptk 2.6 (lk 140 jj)

<http://haldjas.folklore.ee/~kriku/LEX/LOENG2.HTM#N26>

Need lühiüksused on

- vellerismid;**
- lühidialoogilised loom-** või **inimtegelastega minijutud** (naljad, Permjakovi *побасёнки*);
- loodusobjektide, loomade, artefaktide **didaktilised monoloogid**;
- nn **looduskõnelused**.

21. Mida ütleb Archer Taylor dialoogiliste vanasõnade kohta (eriti lõikes 'Lääs / Ida')?

Vt Tayloriga konspekt, III ptk osa "Dialoogilised vanasõnad":

<http://www.folklore.ee/~kriku/PARINTRO/taylor.htm#N01>

Neid on mainitud juba **G. Permjakovi** klassifikatsioonis.

Vrd ka **Pentti Leino** ("*Kalevalaseuran Vuosikirja*" 49 (1969)).

Erijoon, millest **Taylor** räägib, on see, et **dialogivorm** on eriti levinud just **Idas**. See on omalaadne minidialog, mis **sarnaneb** ühtaegu loomajutu, valmi, nalja ja keerdküsimusega. Ta **pole** üldistav vanasõnavormiline lause, kuid **laseb** endast tuletada mingi moraali, õpetuse.

- **Kaamelilt küsiti: "Miks su kael on kõver?" Kaamel vastas: "Aga ütle, mis mul on sirge!"**
- **Jaanalinnule öeldi: "Kanna koormat!" Vastas: "Olen lind." Öeldi: "Lenda siis!" Vastas: "Olen kaamel."** [Jaanalind on mitmeis Ida keeltes otsetõlkes "kaamel-lind" (türgi keeles nt *deve-kuşu*)]

Taylor toob näiteid tüpoloogilistest samanditest, mis **Idas** on vormistatud dialogina, Läänes aga üldistava lausena.

22. Kust on pärit väljend *karuteene*? (AT 163A*)

SFL ptk 2.5.1, rubriik A (lk 117–118)

<http://haldjas.folklore.ee/~kriku/LEX/LOENG2.HTM#N251>

Karu tapab kiviga kärbsse magava peremehe laubalt (ja ühtlasi siis ka peremehe enda). Analoogiline kärbssetapmise motiiv esineb **naljandis AT 1586**.

23. Millisest jututüübist on pärit *Palju kisa, vähe villa*? (AT 1037)

SFL ptk 2.5.1, rubriik E (lk 120)

<http://haldjas.folklore.ee/~kriku/LEX/LOENG2.HTM#N251>

Rumalale kuradile antakse lamba asemel siga pügada. Kurat pügab ja resümeerib olukorda selle ütlusega.

24. Mida ühist on infoprotsessidel, mis toimuvad kujundliku (metafoorse, fraseoloogilise) kõne kui ka nalja, koomilise vastuvõtul?

Vt SFL ptk 1.4.4 Permjakovi referaadis (lk 42–43)

<http://haldjas.folklore.ee/~kriku/LEX/LOENG1.HTM#N144>

Vt ka kirjutist huumori ja kujundkõne eristatavusest

http://www.folklore.ee/~kriku/HUUMOR/Krikmann_HUMFIG.pdf

Need ühisjooned on lühidalt öeldes:

- 1) mõlemas on mängus **kaks tähendusplaani** ja toimub **üleminek ühelt teisele**;
- 2) metafoorne kui ka humoristlik tekst on **inforikkam, vähem liiane** kui "siiras" tavakõne;
- 3) **info edastamisprotsess on "jõnksuline"**: teatud faasis tekib **mõistmishäire, "alarõhk"**, seejärel plahvatuslikult **kiire mõistmine** ja **infotulv**.

25. Mida tähendavad väljendid a) *ahjuots märg*; b) *kasukas heinakuhjas*; c) *söögile silda alla tegema*; d) *pisut panin, palju sain*? Millise sisuga naljandid on nendega seotud?

SFL ptk 2.5.1, rubriik F

<http://haldjas.folklore.ee/~kriku/LEX/LOENG2.HTM#N251>

Ahjuots märg – lk 123–124

Kasukas heinakuhjas – lk 128

Tee söögile silda alla – lk 128

Pisut panin, palju sain – lk 130

26. Millised on mõistatusmuinasjuttude põhitüübid Aarne-Thompsoni registri järgi?

SFL ptk 2.5.2 alul (lk 131)

<http://haldjas.folklore.ee/~kriku/LEX/LOENG2.HTM#N252>

Need on:

- AT 875** ("Tark talutüdruk");
- 920** ("Kuningapoeg ja sepapoeg");
- 921** ("Kuningas ja tark talupoiss");
- 922** ("Keiser ja abt");
- 927** ("Kohtuniku ülemõistatamine").

27. Nimetage eelkõige jutule AT 875 iseloomulikke superlatiivseid küsimusi.

SFL ptk 2.5.2, seeria A (lk 132)

<http://haldjas.folklore.ee/~kriku/LEX/LOENG2.HTM#N252>

Küsitluse taustaks on tüli leitud kuldse uhmri vms kuuluvuse üle. Küsija on kohtunik, rikas mees vastab valesti, "materiaalselt", vaene mees õigesti, "vaimselt". Kolm rahvusvaheliselt kõige levinumat küsimust (Jan de Vriesi andmeil):

- ☐ *Mis on kõige rammusam ~ tugevam?*
- ☐ *Mis on kõige magusam ~ armsam?*
- ☐ *Mis on kõige kiirem?*

Vaadake ka vastuseid ja nende vaimulaadi!

28. Nimetage juttudes AT 875 ja 921 esinevaid küsimusi-vastuseid selle kohta, mis kodused teevad.

SFL ptk 2.5.2, seeria B (lk 133–134)

<http://haldjas.folklore.ee/~kriku/LEX/LOENG2.HTM#N252>

Näiteks:

- ☐ *Mis isa teeb? – Teeb kahju suuremaks*
- ☐ *Mis ema teeb? – Näitab kellelegi ilmavalgust*
- ☐ *Mis vend teeb? – Käib edasi-tagasi*
- ☐ *Mis õde teeb? – Nutab mullust naeru*
- ☐ *Mis sa ise teed? – Keedan üles-alla käijaid*

Vaadake ka teisi vastuseid ja mõistukõnede tähendusi!

Juttude AT 920 ja 921 eesti variantides on sagedased veel kaks järgmist mõistukõnelist vastust:

- ☐ *Kui nad tulevad, siis nad ei tule, ja kui nad ei tule, siis nad tulevad*
(vastus küsimusele hernekülvi kohta: kui linnud tulevad, siis herved ei tule, ja vastupidi);
- ☐ *Lasen vana maha, panen uut peale ja taplen võõra väega*
(st õiendan "suurt häda", ühtlasi söön ja otsin kirpe).

29. Nimetage mõistatusjuttudes antavaid absurdseid ülesandeid ("Tulla ei... ega..." jts).

SFL ptk 2.5.2, seeria C (lk 134–135)

<http://haldjas.folklore.ee/~kriku/LEX/LOENG2.HTM#N252>

Need esinevad eriti tüüpides AT 875 ja 921.

Neli kõige sagedasemat ülesannet:

- ☐ *Tulla ei riides ega alasti* (lahend: võrgusse mähitult)
- ☐ *Tulla ei ratsa ~ hobusega ega jala* (lahend: siku seljas)
- ☐ *Tulla ei teed ega teeveert mööda* (lahend: kraavi pidi)
- ☐ *Jääda seisma ei toas ega õues* (lahend: lävel)

30. Nimetage jutust AT 922 pärinevaid küsimusi.

SFL ptk 2.5.2, seeria D (lk 135–138)

<http://haldjas.folklore.ee/~kriku/LEX/LOENG2.HTM#N252>

Rahvusvaheliselt produktiivsemaid:

- ☐ *Kui kõrge on taevas?*
- ☐ *Kui sügav on meri?*
- ☐ *Kui lai on maailm?*
- ☐ *Kus on maailma kese?*
- ☐ *Mitu tähte on taevas?*
- ☐ *Mis mina väärt olen?*
- ☐ *Mis ma praegu mõtlen?* (puäntküsimus)

Jälgige ka vastuste stereotüüpiat, nt

- 1) juhuslik arv + "Kui ei usu, loe ~ mööda üle!";
- 2) seatakse mingi eeltingimus, et saaks mööda või lugeda;
- 3) viited piiblikohtadele.

31. Nimetage jutust AT 927 pärinevaid mõistatusmotive.

SFL ptk 2.5.2, seeria E (lk 138)

<http://haldjas.folklore.ee/~kriku/LEX/LOENG2.HTM#N252>

- ☐ *Kivi õue toodi, süda sisse loodi; kelle tütar ma olin, selle emaks ma sain ja see, keda ma imetasin, oli minu ema mees*
- ☐ *Seitse keelt, üks pea* (Linnupesa hobuse pealuus, st teel kohtusse nähtud juhuslik asi). Süžeealine taust: isa vangis näljasurma mõistetud; tütar, kel imik, külastab ja imetab isa ja päästab ta nõnda surmast. Vang vabaneb, kui kohtunik ei suuda lahendada tütre antud mõistatusi.

32. Kas eesti mõistatusjuttude geograafilise leviku seigad seletuvad Andersoni ja de Vriesi üldtaustade põhjal hästi? / peaegu üldse mitte? / kord nii, kord naa?

SFL ptk 5.5.5 (lk 243–253)

<http://haldjas.folklore.ee/~kriku/LEX/LOENG5.HTM#N555>

Seal on levikukaardid ja jutt nende vastavusest **Walter Andersoni** ja **Jan de Vriesi** tähelepanekuile.

Üldmulje on "kord nii, kord naa", kuid vaadake ka, millised nii ja millised naa!

33. Milliste žanride kokkupuuteala moodustavad didaktilised monoloogid?

SFL ptk 2.6 (lk 140–143)

<http://haldjas.folklore.ee/~kriku/LEX/LOENG2.HTM#N26>

Vormilt sarnanevad vellerismidega; sisulisi kokkupuuteid vanasõnade, uskumuste, muistenditega.

34. Millised olendid ja objektid on eesti didaktiliste monoloogide põhilised esitajad?

SFL ptk 2.6 (lk 142–143)

<http://haldjas.folklore.ee/~kriku/LEX/LOENG2.HTM#N26>

Peamised tsüklid (lk 142–143):

- ☐ **Sääse** monoloog (*Parm pask jaanipäevani...*)
- ☐ **Koduloomad** õpetavad, kuidas neid kohelda ja toita
- ☐ **Vaskussi** vormel *Oleks mul silmad peas, siis ma...*
- ☐ **Kala** õpetab, mida temast süüa, mida mitte
- ☐ **Märts** räägib veebruarile, mis paha ta teeks, kui ta teine silm vett ei jookseks
- ☐ **Täi ja kirp** räägivad, millised on ohutud ja millised ohtlikud tõrje- ja püügivahendid
- ☐ **Leib** õpetab, kuidas teda teha
- ☐ **Karu** räägib, millised marjad talle meeldivad, millised mitte

35. Nimetage eesti tuntumaid kalendaarseid vanasõnu.

SFL ptk 2.7 (lk 145–147)

<http://haldjas.folklore.ee/~kriku/LEX/LOENG2.HTM#N27>

Tuntumad on järgmised:

- ☐ *Kui ...-päeval on nii palju kuiva, et mees jõuab hobuse selga karata, siis...*
- ☐ *Kui seitsmevennapäeval* (10. VII) *sajab, siis sajab seitse nädalat*
- ☐ *Kui küünlapäeval* (2. II) *saab härg räästa alt juua, siis maarjapäeval* (25. III) *ei saa kukkki juua*
- ☐ *Kui maarjapäeva* (25. III) *öösi külmetab, külmetab veel 40 ööd*
- ☐ Ahelvanasõnad sügisilmade kohta (*Mart* (10. XI) *matab, Kadri* (25. XI) *katab...*)
- ☐ [Aastaringne ajaarvamine]
- ☐ *Laurits* (10. VIII) *laotab lehti, Pärtel* (24. VIII) *pöörab päid*

36. Kui palju umbes on eesti kalendaarseid vanasõnatüüpe?

SFL ptk 2.7 (lk 145)

<http://haldjas.folklore.ee/~kriku/LEX/LOENG2.HTM#N27>

Umbes 900.

37. Millise alliteratiivse jadaga algab eesti aastaringse ajaarvamisvormeli üks redaktsioone?

SFL ptk 2.7 (lk 146)

<http://haldjas.folklore.ee/~kriku/LEX/LOENG2.HTM#N27>

- ☐ **Küünlast seitse sikku** (= sigadesse, "seavõtmesse", st maarjapäeva, 25. III), **kaheksa karja** (= karjalaskepäeva, 1. IV), **kümme kündi** (= künnipäeva, 14. IV), vahel veel ka **üksteist jürgi** (= jüripäeva, 23. IV)

38. Mis eristab mittepoeetilisi endetekste vanasõnadest?

SFL ptk 1.4.4 Permjakovi referaadis (lk 41–42)

<http://haldjas.folklore.ee/~kriku/LEX/LOENG1.HTM#N144>

Vanasõna on printsiibis poeetilist järku tekst. Ende või uskumuse sõnastatud kuju ei ole vist üldse folklooritekst, kuna ended on loomuldasa virtuaalsed, "sisemised" tõekspidamised.

Seda vahet pole alati kerge teha.

Nii ka nt **Leea Virtase** nn **argiuskumustel** on vahel komme figureerida vanasõnade vormis, ja **kui uskumus hakkab muutuma metafoorseks, siis kaotab ta tihti oma üheselt mõistetava sisu** – me ei saa enam kindlalt öelda, mille kohta midagi just usutakse ja mida just selle millegi kohta usutakse.

39. Millised lühiüksused esindavad "lüüsi" maagilise ja retoorilise vahel?

SFL ptk 1.4.4 Permjakovi referaadis (lk 44–45)

<http://haldjas.folklore.ee/~kriku/LEX/LOENG1.HTM#N144>

Folklooris (sh folkloorseis ütlustes) on palju retoorikaks (või mänguks) mandunud endist maagiat:

sõim ja needmine;

töötused;

laste mängumaagia (*Lepatriinu, lepatriinu...*)

Sageli pole selge ka tõsise uskumuse ja pedagoogilis-retoorilise naljatleva pesuduskumuse vahe:

- ☐ **Kui taguots sügeleb – ämm teeb võid**
☐ **Kui jalga põlvel kiigutad, kiigutad vanakuradi lapsi**
☐ **Kui peadpidi kokku joostakse, öeldakse: "Me saame sugulasteks"**
☐ **Kui reha on maas pulgad ülespoole, siis ta palub vihma**

IIB. Lühivormide vahelistest "sisesuhetest"

1. Andke lähendid eesti termineile **vanasõna, kõnekäänd ja mõistatus** soome, inglise, saksa, vene keeles.

SFL ptk 1.1 (lk 13)

<http://haldjas.folklore.ee/~kriku/LEX/LOENG1.HTM#N11>

eesti	vanasõna	kõnekäänd	mõistatus
soome	<i>sananlasku</i>	<i>puheenparsi</i>	<i>arvoitus</i>
rootsi	<i>ordspråk</i>	<i>ordstäv, talesätt</i>	<i>gåta</i>
saksa	<i>das Sprichwort</i>	<i>die Redensart ~ sprichwörtliche Redensart ~ die Redewendung</i>	<i>das Rätsel</i>
inglise	<i>proverb</i>	<i>saying, (proverbial) phrase</i>	<i>riddle</i>
prantsuse	<i>proverbe</i>	<i>locution, phrase</i>	<i>énigme</i>
ladina	<i>proverbium</i>		<i>aenigma</i>
vene	<i>пословица</i>	<i>поговорка</i>	<i>загадка</i>

2. Milline soome termin tähistab vanasõnu ja kõnekäände üheskoos?

SFL ptk 1.1 (lk 13)

<http://haldjas.folklore.ee/~kriku/LEX/LOENG1.HTM#N11>

Sananparsi (< sanan+lasku ja puheen+parsi).

NB! Ärge kirjutage "puheenlasku"!

3. Kuidas nimetatakse distsipliini, mis tegeleb vanasõnade (ja kõnekäändude) uurimise, avaldamise jmt-ga?

SFL ptk 1.1 (lk 14)

<http://haldjas.folklore.ee/~kriku/LEX/LOENG1.HTM#N11>

Distsipliini, mis tegeleb vanasõnadega (ja vist ka vanasõnalaadsete kõnekäändudega), nimetatakse **parömioloogiaks** (< kr *παροιμία* — 'ütlus', 'vanasõna', 'õpetussõna').

Kirjanduses kohtub ka terminit **parömiograafia** – see on distsipliin, mis tegeleb just vanasõnade publitseerimise ja tekstoloogiliste küsimustega.

4. Mis mõttes kuuluvad vanasõnad ja kõnekäänud kokku ja mõistatus neist mõlemast lahku? On see nii kõigil rahvastel?

SFL ptk 1.2 (lk 15)

<http://haldjas.folklore.ee/~kriku/LEX/LOENG1.HTM#N11>

Asjas on kolm külge:

1) **vanasõnad ja kõnekäänud on ütlusfolkloor, retooriline folkloor**, neid tarvitatakse igapäevases kõnes; **mõistatus on "pärisfolkloor"**, neid esitatakse, nende abil toimub teatav folkloorne mäng;

2) **vanasõnad ja kõnekäänud sisaldavad rohkesti samu sõnaühendeid**, nende vahel toimub **elav vastastikune laenamine** (vähemalt 1160 eesti tüübis); eesti mõistatuste ja vanasõnade vahel on vaid sadakond selgemat paralleeli;

3) **vanasõnade ja mõistatuste troobiloomed reeglid on üsna erinevad**.

See veelah pole universaalne: mitmete meie eksootiliste rahvaste folkloorides on ütlusfolkloori ja mõistatuse vaheline piir märksa hajusam.

5. Mille järgi on vastandatud inglise *proverb* / *maxim*, O. Molli *Sprichwort* / *Grundsatz*, V. Dali *пословица* / *пословичное изречение*, G. Permjakovi *пословица* / *афоризм* ja *поговорка* / *присловие*?

SFL ptk 1.4 (lk 24 jj)

<http://haldjas.folklore.ee/~kriku/LEX/LOENG1.HTM#N14>

Iga paari 1. termin tähistab **kujundlikku, metafoorset** vanasõna, 2. termin **mittekujundlikku, otsetähenduslikku**.

6. Mis mõttes on kõnekäänud kahepaikset loomu üksused?

SFL ptk 2.1.1 (lk 53)

<http://haldjas.folklore.ee/~kriku/LEX/LOENG2.HTM#N211>

Terviklausest väiksem fraseologism või kõnekäänd on **ühest küljest folkloorne "pala", "üksus", "teos", "tüüp", teisalt "troop", "ehitusmaterjal"**.

Mõned fraasiliigid, nt sõnapaarid, väga ilmselt pigem "ehitusmaterjal" kui "teosed". Mõned teised, nt nn vanasõnalised kõnekäänud, on ilmselt pigem "teosed".

7. Milliseid kriteeriume on kasutatud vanasõna ja kõnekäänu eristamiseks?

SFL ptk 2.1.1 alul (lk 52)

<http://haldjas.folklore.ee/~kriku/LEX/LOENG2.HTM#N211>

On kasutusel kaks põhikriteeriumi:

1) **G. Permjakov** jt kasutavad **süntaktilist kriteeriumi**: süntaktiliselt lõpetatud lause on **vanasõna**, süntaktiliselt poolik lause on **kõnekäänd**.

Töötab esnamjuhtudel, kuid mitte alati.

2) Paremini toimib **loogiline kriteerium: vanasõna on üldistav lause** (väide või imperatiiv), **kõnekäänd on mitteüldistav lause või osa lausest** (enamasti predikaadirühm).

8. Mis on implikatsioon ja üldistus?

SFL ptk 2.1.1 (lk 56–60)

<http://haldjas.folklore.ee/~kriku/LEX/LOENG2.HTM#N211>

A	B	A → B
+	+	+
+	-	-
-	+	+
-	-	+

Ungari uurija **Zoltán Kanyó** on arvanud, et **vanasõnad kui mingite seaduspärasuste vormistused** on loogilises mõttes **üldistavad implikatsioonid**.

Implikatsioon on n-ö loogiline järeldus, see on '**Kui..., siis...**'-vormelina tõlgendatav seos. Kuid ta pole loogikas seotud asjade materiaalsete, kausaalsete seostega, vaid ainult komponentlausete tõeväärtustega.

Implikatsioon on väär vaid siis, kui eesliige on tõene ja tagaliige väär, st

kui n-ö tõesest tehakse valesid järeldusi.

Üldistava implikatsiooni vorm on:

$$\forall x (Px \rightarrow Qx)$$

(Iga indiviidi x kohta kehtib, et kui tal on predikaat P , siis tal on ka predikaat Q)

Nt kui P = 'tööd tegema' ja Q = 'leiba leidma', siis see valem annab edasi vanasõna

☐ **Kes tööd teeb, see leiba leiab** loogilist struktuuri.

9. Nimetage mõningaid kriitilisi piirjuhte vanasõna ja kõnekäänu vahel.

SFL ptk 2.1.1 (lk 60–70)

<http://haldjas.folklore.ee/~kriku/LEX/LOENG2.HTM#N211>

NB! Palun see koht hoolega läbi lugeda, asja olemusest aru saada ja osata tuua iga alljuhu kohta üks näide!

Näide 1 **elliptiliste lausete kohta** on seal:

☐ **Helmed kaelas, kõlkad kõhus** – selle kaks võimalikku mõttestust:

1) **kõnekäänuna – mitteüldistav kirjeldus** kellegi vastuolulise eluviisi kohta: ta riietub hästi, kuid sööb kehvalt, st riietub n-ö kõhu arvel, ehk

$$\exists x (Px \& Qx)$$

(st on indiviid x , kel on predikaadid P = 'riietub hästi' ja Q = 'sööb kehvalt')

2) **vanasõnana – üldistav järeldus**: üldiselt peab paika, et kui kellelgi on "helmed kaelas", siis tal on ka "kõlkad kõhus", ja siin on näide sellest.

Jutt võib lähtuda "helistest" ja olla prognoosiv või lähtuda "kõlgastest" ja olla seletav, kuid ikka läbi üldistuste.

10. Mida tähendab termin repartee?

SFL ptk 2.1.1, probleemjuht 5 (lk 68–70)

<http://haldjas.folklore.ee/~kriku/LEX/LOENG2.HTM#N211>

Repartee on n-ö retooriline tõrjevormel,

st küsimust, soovi, palvet, rünnet vm akti pareeriv või mõnitav repliik.

11. Nimetage mõningaid eesti retoorilisi tõrjevormeleid.

SFL ptk 2.1.1, probleemjuht 5 (lk 69–70)

<http://haldjas.folklore.ee/~kriku/LEX/LOENG2.HTM#N211>

Näiteks:

☐ **Oleks...** – **Oleks on paha poiss** ~ **Oleks tädil rattad all...**

☐ **Ma mõtlesin...** – **Kalkun mõtles ka...**

☐ **Mis kell on?** – **Ajanäitaja** ~ **viisveerand kuus** ~ ...

☐ **Mis?** – **Kassi tiss**

☐ **Mida?** – **Tatirida**

☐ **Kuhu?** – **Kuke suhu**

☐ **Anna...** – **Anna jäi Tartus rongi alla**

12. Millises suurusjärgus on paralleelide hulk eesti vanasõnade ja kõnekäändude vahel? eesti vanasõnade ja mõistatuste vahel?

SFL ptk 1.2 (lk 15)

<http://haldjas.folklore.ee/~kriku/LEX/LOENG1.HTM#N12>

SFL ptk 2.1.2 (lk 69–70)

<http://haldjas.folklore.ee/~kriku/LEX/LOENG2.HTM#N212>

Jämedalt mõõtes:

vanasõna ja kõnekäänu vahel julgelt üle tuhande;
vanasõna ja mõistatuse vahel napilt sadakond.

13. Nimetage mõningaid kujundituumi, mis võivad anda kõnekäänu-, vanasõna- ja mõistatusvormilisi derivaate.

SFL ptk 2.1.2 (lk 71–72)

<http://haldjas.folklore.ee/~kriku/LEX/LOENG2.HTM#N212>

Põhinäited seal:

- ☐ *hobustega* / *härgadega* (*tulevad* / *lähevad*)
- ☐ *tuli tulema, vesi minema*
- ☐ *naiste tahk ja kana ninarätik*
- ☐ *ree rasv ja naiste rangid*

14. Mis on a) ree rasv; b) naiste rangid; c) kana ninarätik?

SFL ptk 2.1.2 (lk 71–72)

<http://haldjas.folklore.ee/~kriku/LEX/LOENG2.HTM#N212>

- ☐ *ree rasv* = lumi
- ☐ *naiste rangid* = kaelkoogud
- ☐ *kana ninarätik* = põrand

15. Nimetage kaks produktiivseimat paralleeli eesti vanasõnade ja mõistatuste vahel.

SFL ptk 2.1.2 (lk 72)

<http://haldjas.folklore.ee/~kriku/LEX/LOENG2.HTM#N212>

1. Hobuse kohta –

- ☐ vanasõna: *Hobust sööda kui venda, aga seo kui varast*
- ☐ mõistatus: *Sööda kui venda, seo kui varast?* (Hobune)

2. Hundi ja karu kohta –

- ☐ vanasõna: *Hundil on ühe mehe jõud, aga üheksa mehe aru, karul üheksa mehe jõud, aga ühe mehe aru* vmt
- ☐ mõistatused, nt: *Ühe mehe mõistus, üheksa mehe jõud* (Karu); *Ühe mehe rammu, üheksa mehe mõistus* (Hunt)

16. Mida tähendab termin vellerism, kes on selle looja ja kelle nimest (kust teosest) see on tuletatud? Vellerismide põhilevila. Kas eesti vellerisme on vähe või palju?

SFL ptk 1.4.4 Permjakovi referaadis (lk 33–34)

<http://haldjas.folklore.ee/~kriku/LEX/LOENG1.HTM#N144>

Vt ka Taylori konspekt, IV ptk osa "Vellerismid":

<http://www.folklore.ee/~kriku/PARINTRO/taylor.htm#N02>

Vt ka Järviö-Niemise konspekt (algus jm)

<http://www.folklore.ee/~kriku/PARINTRO/weller.htm>

Vellerism on ütluse ja narratiivi piiril olev folkloori lühivorm, mille vorm on umbes: 'A, ütles B, kui juhtus ~ tegi ~ nägi C':

- ☐ *Eks me näe, ütles pime ja jooksis vastu posti*
- ☐ *Seda teed peame kõik käima, ütles vanatüdruk, kui pulmarongi nägi*
- ☐ *Mis kõik inimesed raha eest valmis ei tee, ütles vanamutt, kui neegrit nägi*
- ☐ *I see, said the blind man, and picked up his hammer and saw*

Vellerismi termini looja on **Archer Taylor**. Termin on tuletatud **Samuel Welleri, Dickensi "Pickwick klubi"** tegelase järgi, kes tarvitas ohtralt vellerisme.

Vellerismide põhilevilaks on Põhja-Euroopa:

Briti saared;
Põhja-Saksamaa;
Skandinaavia;
Soome.

Eesti vanemas folklooris on vellerisme väga vähe, uuemais kihtides veidi enam.

17. Mida ühist on V. Dali terminil *присловие* ja prantsuskeelsel terminil *blason populaire*?

SFL ptk 1.4.3 (lk 28)

<http://haldjas.folklore.ee/~kriku/LEX/LOENG1.HTM#N143>

Need mõlemad märgivad **etnilisi pilkeid** (hõimupilkeid, naabripilkeid).

On ebaselge, kas *blason populaire* tähistab tingimata vaid nende pilgete ütluslikke vorme või ka nt kogu etnilist huumorit tervikuna.

18. Mida tähendab *скороговорка*?

SFL ptk 1.4.3 (lk 28)

<http://haldjas.folklore.ee/~kriku/LEX/LOENG1.HTM#N143>

Скороговорка – sama mis inglise *tongue-twister*: Need terminid tähistavad **raskesti hääldatavaid väljendeid, mida pruugitakse diktsiooniharjutustena** vm eesmärgil, nt:

- ☐ *Стоит поп на копне, колпак на попе, копна под попом, поп под колпаком*
- ☐ *Карл у Клары украл кораллы, Клара у Карла украла кларнет*
- ☐ *Mere kala õrre pääl*
- ☐ *Isa tühi rahakott*

Eesti keeles on taolisi vahel nimetatud **kiirkõnedeks**, kuid see termin pole eriti juurdunud.

19. Kes oli ja mida olulist tegi G. Permjakov?

SFL ptk 1.4.4 alguses (lk 28)

<http://haldjas.folklore.ee/~kriku/LEX/LOENG1.HTM#N144>

Grigori Permjakov (1919–1983) oli vene juudisoost autodidakt-orientalist, tõlkija ja parömioloog. Ta parömioloogiline tegevus hõlmas kolm põhisuunda:

- 1) **semantiliste** (või ta enda määratluse järgi: semiootiliste) ja **keeleliste vanasõna-klassifikatsioonide loomise katsed**, pms Ida rahvaste materjali põhjal (raamatud 1968 ja 1979);
- 2) nn **üldise klišeeteooria loomise katsed** (eriti raamatus *"От поговорок до сказки"* (1970));
- 3) **"parömio-sotsioloogilised" ankeetküsitlused** vene vanasõnade (ja üldse lühifolkloori) kaasaegse seisundi hindamiseks ja nn parömioloogilise miinimumi väljaselgitamiseks.

20. Mida tähendavad *süntheetilised klišeed* ja *analüütilised klišeed* G. Permjakovi paröömiate süsteemis?

SFL ptk 1.4.4 (lk 30, 31 jj)

<http://haldjas.folklore.ee/~kriku/LEX/LOENG1.HTM#N144>

See on Permjakovi süsteemi ülemastme jaotus.

"Süntheetilised klišeed" lubavad või nõuavad laiendatud (seega siis ka ülekantud) tõlgendust.

"Analüütilised klišeed" ei luba, on ühetähenduslikud.

21. Millised on G. Permjakovi paröömiate liigituse põhitasandid?

SFL ptk 1.4.4 (öieti tervenisti, eriti lk 30–32)

<http://haldjas.folklore.ee/~kriku/LEX/LOENG1.HTM#N144>

Permjakovi klassifikatsiooni **põhitasandid**:

- 1) ülemtasand: **süntaktilised** / **analüütilised** klišeed;
- 2) lausepikkused / pikemad tekstid;

3) **lausepikkused** jagatakse: süntaktiliselt **lõpetatud** (*замкнутые*) / süntaktiliselt **poolikud** (*незамкнутые*); **lausest pikemad** (lühinarratiivid) jagatakse: **monoloogilised** / **dialoogilised**;
 4) alamtasandil toimub jagamine nn **üldtäheenduse motivatsiooni** (*мотивировка общего значения*) järgi kolmeks:
nullmotivatsiooniga,
otsese motivatsiooniga,
kujundliku motivatsiooniga.

Nullmotivatsiooniga tekstid on pms **tsitaadid või idioomid** (st sellised, mille kohta peab ette teadma, mida nad tähendavad, teksti enda leksika põhjal nende tähendusi ei anna tuletada).

□ **A Vasyka slushayet da est** – kui me ei tea, et see on värss **Krõlovi** valmist "Kass ja kokk", siis me ei saa aru, mis Vaska see selline on, keda ta kuulab ja mida ta sööb.

□ Otsese motiveeringuga on nt **Lollidel on õnne**,

□ Kujundliku motiveeringuga on nt **Tao rauda, kuni raud on kuum**.

Termin **kujundlike vanasõnade** jaoks on tal **пословица**,

mittekujundlike vanasõnade jaoks – **афоризм**,

kujundlike kõnekäändude jaoks – **поговорка**,

mittekujundlike kõnekäändude jaoks – **присловие**.

22. Mida tähendab G. Permjakovi terminoloogias **побасёнка**?

SFL ptk 1.4.4 (lk 33 jj)

<http://haldjas.folklore.ee/~kriku/LEX/LOENG1.HTM#N144>

Побасёнка on Permjakovil n-ö **kujundliku motiveeringuga** (st allegooriline, nt loomtegelastega) **dialoogiline lühijutuke**.

Näiteks:

□ **Koer, mis sa haugud? – Hunte hirmutan**.

□ **Aga miks saba jalge vahel on? – Hunte kardan**.

23. Millised küsitavused seonduvad G. Permjakovi paröömiade klassifikatsiooniga?

SFL ptk 1.4.5 (lk 45–51)

<http://haldjas.folklore.ee/~kriku/LEX/LOENG1.HTM#N145>

1. Süsteem on **korrapäraselt sümmeetrilise puu kujuline**, st pea ettearvatavalt mõneti kunstlik ja vägivaldne.

2. Süsteem on **deduktiivne, ei lähtu materjalist endast**, vaid on hea usu peale ette valmis tehtud ja siis materjal sellesse "sisse valatud".

Üks suuremaid loogilisi veidrusi tekib sellest, et **kujundliku / otsese tähenduse eristus on tegelikult süsteemi ülem- ja alamtasandile laiali jaotatud**. St lõppastmel peab tekkima 4 klassi:

- 1) mitmetähenduslikud otsese motiveeringuga tekstid;
- 2) mitmetähenduslikud kujundliku motiveeringuga tekstid;
- 3) ühetähenduslikud otsese motiveeringuga tekstid;
- 4) ühetähenduslikud kujundliku motiveeringuga tekstid.

Kombinatsioonid **2 ja 3 on kõige normaalsemad: mitmetähenduslikud ≈ kujundlikud ja ühetähenduslikud ≈ otsetähenduslikud**.

Ka kombinatsioon 1 on võimalik: metafoorsel vanasõnal on ju tõesti ka otsene tähendus ja ta võib selles ka käibida.

Meenutame nt ütluse □ **Maaslamajat ei lööda** "homonüümseid" tähendusi:

1) **kujundlikult** 'kurva, masendunud vmt inimese hingetraumat ei süvendata, teda ei parastata, mõnitata jne';

2) **otsetähenduses** vene muistne rusikavõitluse reegel.

Või nt □ **Kuidas külv, nõnda lõikus** võib põhimõtteliselt käibida ka agrotehnilises otsetähenduses.

Kuid **4. kombinatsioon – ühetähenduslik kujundliku motiveeringuga tekst – näib olevat loogiline absurd**, sest kujundlikkus eeldab üheselt tähendusplaani kahestatust.

Näited ei ole serveeritud neid kombinatsioone pidi, seetõttu me ei saa ka nende põhjal oletada, milliseid tekste täpselt Permjakov selle kombinatsiooniga silmas pidas.

III. FOLKLOORI LÜHIŽANRIDE LÄHEM ISELOOMUSTUS (põhiliselt eesti aine põhjal)

IIIA. Mõistatused

Põhiallikas: <http://www.folklore.ee/~kriku/PARINTRO/aenigma.htm>

Või pdf-ina:

<http://www.folklore.ee/~kriku/PARINTRO/Aenigmata.pdf>

1. Kus allikas leiduvad eesti mõistatuste varaseimad kirjapanekud? Mis mõistatused need on?

Vt Eesti mõistatuste allikaloost, ptk 1

<http://www.folklore.ee/~kriku/PARINTRO/allikad.htm>

Heinrich Gösekeni grammatikas "*Manuductio ad Linguam Oesthonicam*" (1660):

☐ *Alt sööb, pealt situb?* (Puur)

☐ *Lipp lipi peal, lapp lapi peal ilma nõela pistmata?* (Kapsas)

☐ *Suu suitseb, habe väriseb, lõuad lodisevad, hambad kärisevad?* (Laulja) –

selle üksuse eksistents mõistatusena on siiski ääramiselt küsitav ja seda ei kinnita ka hilisemad üleskirjutused.

2. Millised on tekstoloogilised suhted Vestringi ja Helle mõistatusaine vahel?

Vt Eesti mõistatuste allikaloost, ptk 1

<http://www.folklore.ee/~kriku/PARINTRO/allikad.htm>

Üldiselt oli laenaja pool Thor Helle – ta võttis S. H. Vestringi eesti-saksa sõnaraamatu käsikirjast põhiliselt sõnu ja ka mõningaid vanasõnu. (Olgu öeldud, et Helle grammatika 525-punktiline vanasõnade põhiseeria on suuresti Vestringist sõltumatu.) Vestring suri 1749 ja kunagi, kui ta oli juba üsna vana ja ta käsi värises, hakkas ta omakorda oma sõnaraamatut Helle grammatikast pärinevate vanasõnade ja mõistatustega täiendama.

Ta alustas vanasõnade valikut Helle seeria algusest (A-tähest), mõistatuste valikut aga miskipärast Helle mõistatuste seeria lõpust (W- ja U-tähest), kandis kummastki paarkümmend teksti oma sõnaraamatusse vastavate märksõnade alla laiali, siis õnneks lõpetas selle tegevuse – muidu oleks Helle ja Vestringi laenusuhete jälgimine praegu juba üsna lootusetu.

3. Umbes kui palju mõistatustekste leidub Helle grammatikas?

Vt Eesti mõistatuste allikaloost, ptk 1

<http://www.folklore.ee/~kriku/PARINTRO/allikad.htm>

Mõistatusi on Helle põhiseerias 135 punkti, mõned neist on keerdküsimused. Eesti mõistatuste andmebaasis on Hellelt registreeritud 133 teksti.

4. Mille mõistatusalase poolest paistab silma O. W. Masingu *Maarahva Nädalaleht*?

Vt Eesti mõistatuste allikaloost, ptk 1

<http://www.folklore.ee/~kriku/PARINTRO/allikad.htm>

Vt ka SFL ptk 2.3 (lk 98–99 ja 101)

<http://haldjas.folklore.ee/~kriku/LEX/LOENG2.HTM#N23>

Masing on teinud ise mitu värssmõistatust – kirbu, pajupilli, kõrtsi jm kohta, neid on paljudes trükistes korratud ja nad on sedakaudu hästi tuntuks saanud ja ilmselt ka suulises traditsioonis käibele läinud. Kuid nad on eesti mõistatuste üldisel vormifoonil erandlikud – riimilised ja ka üsna pikad. Seetõttu võib arhiivimaterjalis otse kronoloogiliselt jälgida nende ununemist ja kängumist: mida hilisemad üleskirjutused, seda äravajunumad nad üldiselt on.

5. Kust alalt on reeglina pärit J. F. Helleri sõnaraamatus toodud mõistatused?

Vt Eesti mõistatuste allikaloost, ptk 1

<http://www.folklore.ee/~kriku/PARINTRO/allikad.htm>

Johann Friedrich Heller oli Räpina pastor, ÕESI estofiilidega seotud inimene, Hupeli sõnaraamatu täiendamise projekti üks tähtsamaid osalisi. Ta koostas väga koguka võru-saksa sõnaraamatu käsikirja, mis on tähtsaim eesti leksikograafia toode Vestringi ja Wiedemanni vahel, koostatud vist aastate 1823 ja 1841 vahel. Helleri käsikirjas on eriti rohkelt fraseoloogiat, sadakond vanasõna ja kümmekond mõistatust.

Aine on valdavalt rahvaehtne, kogutud ilmselt Räpina kihelkonnast ja selle naabrusest. (Netis on toodud nelja Helleril leiduva mõistatuse kaunid lõunaeestilised levikupildid.)

Kahjuks on Helleri sõnaraamat seni jäänud käsikirja.

6. Mispoolest väärib eesti mõistatuste kontekstis nimetamist K. E. Malmi lugemik *Laulud ja Loud?*

Vt Eesti mõistatuste allikaloost, ptk 1

<http://www.folklore.ee/~kriku/PARINTRO/allikad.htm>

Siin on ka vanasõnalist jm ainet. Kuid tähelepanu pälvib **Malmi** lugemik sellega, et siin võib peituda **eesti liitsõnamängu kui žanri arhetüüp või algallikas** üldse, kust järgmised improvisatsioonid eeskujul said. See on pikk laul, mis algab järgmiste värssidega:

Missugune tee on tolmuta?

Missugune puu on lehetä?

Eks mere tee ole tolmuta,

Eks kuuse puu ole lehetä.

Missugune pea on hiuksetä?

Missugune pukk on sarvita?

Eks kapsa pea ole hiuksetä,

Eks tõlla pukk ole sarvita.

Mis nina ei ole tatine?

Mis silmad ühtegi ei näe?

Maa nina ei ole tatine

Ja nõõla silmad ühti ei näe. [- - -]

7. Umbes kui palju mõistatusi leidub F. J. Wiedemanni teoses *Aus dem inneren und äusseren Leben der Ehsten?*

Vt Eesti mõistatuste allikaloost, ptk 1

<http://www.folklore.ee/~kriku/PARINTRO/allikad.htm>

Wiedemannil on mõistatusi 428 kirjet, üksiktekstideks lahtiharutatult ehk ca 490. Alustekstide täpset arvu on võimatu määrata, sest ühte kirjesse on tihti koondatud mitu eri varianti ja kui variaablussõlmi on enam kui üks, pole selge, millised kombinatsioonid sealt tuleb eraldi lahti lugeda.

Nt lk 273 on mõistus suitsu kohta:

□ *laud hullib ja* od. *laud hällib, ei laud maha lange*, od. *aga laud ei kuku maha* –

1. pooles siis variandid *laud hullib ja hällib* ja *laud hullib, laud hällib*,

2. pooles *ei laud maha lange* ja *aga laud ei kuku maha*: siit võib oletada 2–4 alusteksti.

8. Kes on koostanud ning millal ja mis pealkirja all avaldanud eesti mõistatuste esimese spetsiaalväljaande?

Vt Eesti mõistatuste allikaloost, ptk 1

<http://www.folklore.ee/~kriku/PARINTRO/allikad.htm>

C. E. Mõtteleja = Karl Eduard Malm, sama kooli- ja kirjamees, kes koostas "*Laulud ja Loud*", koostas ka eesti mõistatuste esimese väljaande "*Mõistatuste raamat. Esimene korjandus*" (1878).

Siin on kokku 185 mõistatust, sh värssmõistatusi ja tähemänge. Osa neist trükistes ringlev autorilooming, osa aga kindlasti ka autentne folkloorne aines.

9. M. J. Eiseni mõistatusteraamatud (tiitlid, daatumid, kapatsiteet, eripära).

Vt Eesti mõistatuste allikaloost, ptk 1

<http://www.folklore.ee/~kriku/PARINTRO/allikad.htm>

Eiseni kogumistöö üks põhisihte oligi saada folkloorset ainet, et seda raamatutena välja anda, ja ta andis neid tõesti palju välja.

Eisen alustaski kogumist mõistatustest. Ta kirjutas ise mõistatusi üles oma kodust Vigalas juba 1869, s.o 12-aastase lapsena, 1887 aga algatas suure mõistatuste kogumise aktsiooni.

Aastail 1887–1888 saadetigi talle kokku u 5400 teksti, pms Pärnu- ja Läänemaalt, saatjaid oli üle 90. Sellest tehtud valiku põhjal koostas Eisen oma esimese mõistatusteraamatu "*Eesti rahva mõistatused*" (1890). Raamatus oli 1770 mõistatust ja 10 mõistatuslaulu. Kuna ta oli veendunud, et tal allikmaterjali enam vaja ei lähe, andis ta selle Kaarle Krohnile Soome. Sellest formeeriti säilik SKS, Eisen, mis alles 1931 anti üle Eesti Rahvaluule Arhiivile.

1913 annab Eisen välja raamatu täiendatud trüki pealkirjaga "*Eesti mõistatused*" – nüüd on siin kokku üle 2300 mõistatuse ja keerdküsimuse, lisaks 5 mõistatuslaulu ja 1 mõistatusjutt.

Veel on Eisen publitseerinud kaks trükki noorsoole mõeldud raamatut "*Mõista, mõista, mis see on*" – 1. trükk 1914, 2. trükk 1920. Siin on ligi 300 mõistatust ja ca 430 keerdküsimust.

Lõviosa Eiseni mõistatusteraamatute (nagu ka muude folklooriraamatute) sisust on ammutatud Eiseni enda rahvaluulekogust.

10. Milline seos on ajalehe *Eesti Postimees* ja mõistatuste perifeeriasse kuuluvate nähtuste vahel?

Vt Eesti mõistatuste allikaloost, ptk 1

<http://www.folklore.ee/~kriku/PARINTRO/allikad.htm>

Vt näiteid ka SFL ptk 2.3 (lk 103–104)

<http://haldjas.folklore.ee/~kriku/LEX/LOENG2.HTM#N23>

Nagu kõik Eesti 19. sajandi lõpukümnenndite ajalehed ja ajakirjad, nii ka *Eesti Postimees* avaldas mõistatusi jm folklooriainest. Eriti paistis sellega silma *Eesti Postimehe Lisaleht*, kus ka nt Jakob Hurt on avaldanud 1871. aastal omaloodud riimmõistatusi, keerdküsimusi jm.

Eesti Postimees korraldas ka tähemängude luuletamise võistluse, mille saadetiste paremik avaldati lehe 1881. aasta numbrites.

11. Millistes nõukogude perioodi lasteraamatutes on ilmunud rohkesti mõistatusi (koostajad S. Lätt, E. Normann, V. Metstak)?

Vt Eesti mõistatuste allikaloost, ptk 1

<http://www.folklore.ee/~kriku/PARINTRO/allikad.htm>

Need on:

- 1) E. Normann ja S. Lätt "*Üle õue õunapuu*" (1955) – 176 mõistatust ja u 30 vanasõna;
- 2) samade autorite "*Sada saarelehte, tuhat toomelehte*" (1968) – 133 mõistatust ja u 80 vanasõna;
- 3) Vilma Metstak "*Mõista, mõista... Eesti rahva mõistatusi*" (1979) – 264 mõistatust temaatilises järjestuses lahenduste järgi ja üks mõistatusjutt.

12. Nimetage viis eesti mõistatuste viljakaimat üleskirjutajat.

Vt Eesti mõistatuste allikaloost, ptk 2

<http://www.folklore.ee/~kriku/PARINTRO/allikad.htm>

Need on:

- 1) Richard Viidebaum (Viidalepp) – 1061 üleskirjutust; oli eesti folkloorikogumise põline rekordihoidja (enne Mall Hiemäed), ERA veteran ja KKI rahvaluulesektori kauaaegne juhataja;
- 2) Enda Ennist – 674 üleskirjutust; oli ERA stipendiaat, kogus eriti Lääne- ja Saaremaalt;
- 3) Herbert ja Erna Tampere – 543 üleskirjutust mitmelt poolt Eestist;
- 4) vennad Jaan ja Peeter Einerid – 413 üleskirjutust; saatsid Hurdale, pms Helma ja Karula kihelkonnast;
- 5/6) Anu Korb (ja ekspeditsioonikaaslased) – 409 üleskirjutust paljudest Eesti kohtadest; on tuntuks saanud just Siberi eestlaste folkloori koguja, avaldaja ja uurijana;

5/6) **Anna Oinas-Tammeorg-Relli** – 409 üleskirjutust; olnud ERA, S. Sommeri ja RKM-i kaastööline; **materjal Setust**, selle ehtsuskvaliteet üpris mitmekesine.

13. Nimetage neli eesti folkloorifondi, mis sisaldavad enim mõistatusainest.

Vt Eesti mõistatuste allikaloost, ptk 2

<http://www.folklore.ee/~kriku/PARINTRO/allikad.htm>

Need on:

- 1) **Jakob Hurda** kogu – üle 32 000 teksti;
- 2) **M. J. Eiseni** kogu + SKS, Eisen – üle 13 000 teksti;
- 3) **ERA** kogu – u 12 800 teksti;
- 4) **RKM + EFA** kogu – ligi 9200 teksti.

14. Kes ja mis aastail on ette valmistanud eesti mõistatuste teadusliku väljaande?

Vt Eesti lühivormide allikaloost, ptk 9.1

<http://haldjas.folklore.ee/~kriku/ALLIK/allik9.htm#N91>

Koostajad on alfabeetilises järjekorras:

Anne Hussar
Arvo Krikmann
Rein Saukas
Piret Voolaid

Väljaande toimetajad on **Arvo Krikmann** ja **Rein Saukas**.

Töö algas aegamisi **1980. aastate lõpus**, koostamise ja toimetamise **põhiperiood oli 1990–2000**.

15. Millisel uudsel moel toodeti eesti mõistatuste teadusliku väljaande käsikiri?

Vt Eesti lühivormide allikaloost, ptk 9.1.1

<http://haldjas.folklore.ee/~kriku/ALLIK/allik9.htm#N911>

1996. aasta sügisel seisis koostajate ees **dilemma**: kuidas jätkata – kas **kasutades arvutit lihtsalt käsikirja enda vormistamiseks**, ehk ka vajalike registrite jms koostamiseks, **või toimida strateegilisemalt: rajada arvutipank**, mis sisaldaks praktiliselt kogu olulise info eesti mõistatuste kohta, **ja kirjutada tarkvara, mis selle andmestiku põhjal vormistaks väljaande käsikirja**, tehes ühtlasi ka vajalikud statistikad jne? Viimane valik oli riskantne, kuid ahvatlev. Kui pilootproovidega oli kindlaks tehtud, et ülesaamatuid raskusi ei teki, siis **koostatigi andmetabelid kõigi eesti mõistatustüüpide kohta**, mis toovad **iga üksikteksti kohta kõik põhiaandmed**:

- tüübi nr väljaandes ja ebaautentsete tekstide arv;
- redaktsioonitähised ja viited kontaminatsioonidele;
- mõistatustekst ise;
- lahendus;
- teksti päritolukoht (kihelkonnalühend vm);
- teksti üleskirjutamise aasta;
- üleskirjutaja nimi;
- teksti kohviit arhiivis
- + vajalikku infot ka trükistes avaldatud tekstide kohta.

Seejärel kirjutati arvutiprogramm (Word'i makro), mis **tegi vajalikud statistikad ja vormistas väljaande trükivalmis käsikirja (u 1700 lk) u 2½ tunniga**.

16. Kui suur (u mitu eri tüüpi, mitu rahvaehtsat teksti) on eesti mõistatuste allikmaterjal?

Vt Eesti mõistatuste allikaloost, ptk 2

<http://www.folklore.ee/~kriku/PARINTRO/allikad.htm>

Andmebaasis on **2300 tüüpi** (st "eri mõistatust")

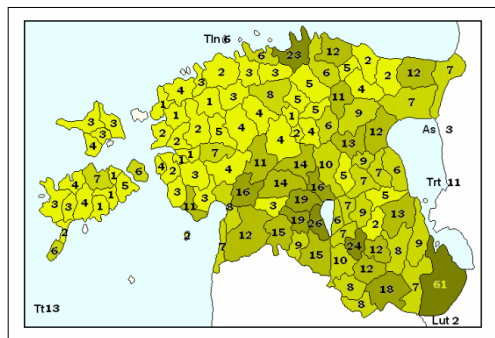
Rahvaehtsaid mõistatustekste on u 81 200

Tekste (sh dubletid ja omalooming) on **kokku üle 134 000**

17. Mida võib öelda mõistatuste kogumistiheduse ja/või aine enda hulga kohta Eesti alade lõikes?

Vt Eesti lühivormide allikaloost, ptk 9.1.2, p 6

<http://haldjas.folklore.ee/~kriku/ALLIK/allik9.htm#N912>

Lõuna-Eestist on ainekogumistihedus enam nagu üldiseltki; eriti tõuseb esile Setu, järgnevad Tarvastu, Otepää, Kuusalu.

Mulgis, Viljandimaal üldse on kogumistihedus märgitavalt kõrge.

Suhteliselt palju kirjapanekuid on ka Põhja-Pärnumaal, tänu ka Eiseni 1877–1888 a kogumisaktsioonile.

(Iga arvüksus kaardil märgib sadat üleskirjutust, nt "19" tähendab, et kirjapanekute arv on vahemikus 1900–1999)

18. Mida drastiliselt õpetlikku mõistatusžanri tuuma ja perifeeria suhete kohta selgus 1992. aasta koolipärimuse kogumise võistluse tulemustest?

Vt mõistatusžanri kaasaegsest seisundist ja keerdküsimustest

<http://www.folklore.ee/~kriku/PARINTRO/cndrs.htm>

Vt ka SFL ptk 1.3.1 (lk 16–20)

<http://haldjas.folklore.ee/~kriku/LEX/LOENG1.HTM#N131>

Teadmine, et eesti kaasaegne folkloor erineb vanemast "klassikalisest" folkloorist põhjalikult oma žanrilise koostise, temaatika jpm poolest, tabas eesti folkloriste kuidagi äkki ja suure hiline misega, sest kogu nõukogude perioodil oli mitmete kaasaegse folkloori "pahade" osade (eriti anekdootide ja usundi) kogumine ja uurimine tugevalt tõkendatud või praktiliselt keelatud. Seetõttu olid uurijate huvid kanaliseeritud suuresti minevikku, eriti regilauludele ja vanemaile rahvajutukihidele. Kui poliitiline surve 1980. aastate alul nõrgenes, sai selgeks, et sõjajärgses eesti folklooris toimunud muutuste kogumäär on väga suur.

Sellest, mis oli vahepeal juhtunud eesti mõistatusžanriga, saime selgema ettekujutuse alles 1992. aasta koolipärimuse kogumise võistluse põhjal, mis tõi arhiivi 50 tüsedat mapitait uut materjali. See materjal näitas, et žanri senine "tuum" (s.o tavamõistatused) ja hilistekkeline "perifeeria" (keerdküsimused, piltmõistatused, anagrammid jmt) on drastiliselt kohad vahetanud: päris-mõistatus on kidunud ja kängunud, endine perifeeria (eriti keerdküsimused ja piltmõistatused) on saanud keskseks, kosub ja õitseb.

Võistlus tõi sisse u 1300 tavamõistatuste üleskirjutust, mida võis rahvaehtsaks lugeda, ja u 25–30 tuhat perifeeriasse kuuluvate üksuste ülekirjutust.

19. Millised tegurid soodustavad mõistatuste püsimist suulises traditsioonis (1992. aasta koolipärimuse aine põhjal)?

Vt mõistatusžanri kaasaegsest seisundist ja keerdküsimustest

<http://www.folklore.ee/~kriku/PARINTRO/cndrs.htm>

Need tegurid on:

- 1) "hea minevik", tugev suuline traditsioonitaust, n-ö suur inerts;
- 2) trükisõnalised vahevõimendid (eriti kooliõpikud, lasteraamatud);
- 3) kujundi obstsöönne kahemõttelisus.

20. Milline on nüüdistekkeliste mõistatuste peatunnusjoon?

Vt mõistatusžanri kaasaegsest seisundist ja keerdküsimustest

<http://www.folklore.ee/~kriku/PARINTRO/cndrs.htm>

Viimane, st kahemõtteline obstsöönus, näibki olevat väheste hilistekkeliste mõistatuste peamine tunnusjoon:

- ☐ Pealt must, seest punane (Kaloss)
- ☐ Väike auk, ümbert karvane (Silm)

- ☐ **Alt lakutakse, pealt silutakse** (Kirjamark)
- ☐ **10 cm nabast allapoole, natuke paremale, pistad käe sisse – on mõnus ja soe** (Tasku)
- ☐ **Päeval ripub, öösel torgatakse auku** (Uksehaak)

21. Millised on kaks erandlikult vana ja genuinset keerdküsimuste sarja?

Vt mõistatusžanri kaasaegsest seisundist ja keerdküsimustest
<http://www.folklore.ee/~kriku/PARINTRO/cndrs.htm>

Need on

- ☐ **Kumma võtad..., kas... või...?** -vormeliga sari ja
- ☐ **Kas lähed (pigem) ... või ...?** -vormeliga sari.

Loometehnika on selline, et üks valikuist on tegelikult hea ja sobiv, teine paha ja sobimatu, ja seda sobilikku esitatakse kujundi kaudu sobimatuna ja vastupidi.

Näiteks:

- ☐ **Kas võtad poodud poisi või küpse karaski? – poodud poiss** näib kole, aga tähendab õuna või silku; **küps karask** näib kena, aga tähendab lehmakooki
- ☐ **Kas lähed niiti mööda või nõõri mööda?** – tundub, et **nõõri mööda** on kindlam, kuid see tähendab teed põrgu; **niiti mööda** näib ebakindlam, kuid tähendab taevateed

22. Mispoolet erinevad eesti keerdküsimuste vanemad ja uuemad ainekihid?

Vt mõistatusžanri kaasaegsest seisundist ja keerdküsimustest
<http://www.folklore.ee/~kriku/PARINTRO/cndrs.htm>

1. Vanemais on probleem seatud pigem neutraalse "üldinimliku loogika" plaanis, uuemais on rohkesti poliitilist pila ja mängu obstsöönusega.
2. Uuemas kihistuses tekivad võõrsilt laenatud sarjad: **elevandi-sari** ja **neegri-sari**, mis tulid Soome kaudu Ameerikast, ja nõukogudeaegne venelaenuline **miilitsa-sari**.
3. On mõned küsimusetüübid, mis on omased just hilisemale ainele, nt ☐ **Mis vahet on...?** ja **Mida ühist on...?**

23. Keerdküsimustüüpide **Mis vahet on...?** ja **Mida ühist on...?** retooriline eripära (A. Ortony vaatluste taustal).

Vt mõistatusžanri kaasaegsest seisundist ja keerdküsimustest
<http://www.folklore.ee/~kriku/PARINTRO/cndrs.htm>

Vrd ka meie allosa ID, küsimus 17 **Andrew Ortony** võrdluste liigituse kohta, kus üldvorm on 'A on nagu B':

- a) **otsesed (pööratavad) võrdlused**, kus A-salientsed tunnused on ühtlasi B-salientsed (**Kuu on ümar nagu kook ~ Kook on ümar nagu kuu**);
 - b) **metafoorsed (mittepööratavad) võrdlused**, kus B-salientsed tunnused ei ole A-salientsed (**Käed on külmad nagu jäätükid**);
 - c) **tõlgendamatud (absurdsed) võrdlused**, kus ühistunnused üldse puuduvad.
- Mida ühist...?** ja **Mida erinevat...?** -vormelitega keerdküsimused on üles ehitatud mõlema-poolselt mittesalientsete ühistunnuste leidmisele:
Mis vahet on hapukurkidel ja välistreppil? – Hapukurgid tehakse sisse, välistrepp välja

24. Mis on keerdküsimustel pistmist nn pragmaatiliste maksiimidega?

Vt mõistatusžanri kaasaegsest seisundist ja keerdküsimustest
<http://www.folklore.ee/~kriku/PARINTRO/cndrs.htm>

Vt ka SFL ptk 1.3.1 (lk 17–19)

<http://haldjas.folklore.ee/~kriku/LEX/LOENG1.HTM#N131>

Vaadake üle nelja põhimaksiimi nimetused ja sisu!

Vaadake ka **Umberto Eco** märkust maksiimirikkumiste kui koomika tööriista kohta!

Vaadake ka viidatud materjalis toodud eesti keerdküsimuste näiteid ja osake neist maksiimirikkeid välja analüüsida:

- ☐ **Millal hakkavad pardid ujuma?**
- ☐ **Miks jookseb jännes üle mäe?**

- ☐ *Mida ühist on vihmaussil ja õmblusmasinal?*
- ☐ *Mis on raskem kui tornist alla hüpata?*

25. Mis koht on mõistatusel ja keerdküsimustel (*conundrums*) Albert Rapi huumoriteoorias?

Vt mõistatusžanri kaasaegsest seisundist ja keerdküsimustest
<http://www.folklore.ee/~kriku/PARINTRO/cndrs.htm>

Albert Rapp on psühhoanalüütiline huumoriteoreetik, raamatu *"The Origins of Wit and Humor"* (1951) autor. Ta väidab, et **humor algas ürgse džunglidueelli võitja triumfimõirgest** ning selle areng on kulgenud üha leebemate ja humansemate vormide suunas.

Rapi arvates on selle arengu üks vaheastmeid olnud etapp, kus füüsiline duell on juba asendunud sõnalise duelliga, ja mõistatused, keerdküsimused jm "mõistuseproovid" on selle arenguetaapi tüüpilised esindajad.

26. Nimetage paar eesti mõistatust, mil on silmapaistvalt palju eri lahendeid.

Vt mõistatuste lahendite difuusse jagunemise näiteid

<http://www.folklore.ee/~kriku/PARINTRO/lahend.htm>

Vt ka SFL ptk 6.5.1 (lk 17–19)

<http://haldjas.folklore.ee/~kriku/LEX/LOENG6.HTM#N651>

Näiteks:

- ☐ *Isa pikk ja peenikene... ~ Isal pikk sammas... ~ Isa sirge...* (Leivateoriistad ~ Humal ~ Hernes ~ Kaev ~ ...)
- ☐ *Üks saun, sada akent* (Puupinu ~ Haoriit ~ Sõrmkübar ~ Sõel)
- ☐ *Harakas ~ Hiir aidas, saba väljas* (Võti ~ Leivalabidas ~ Kulp pajas)
- ☐ *Ilma luuta kongerdab* (Paha hais ~ Fekaalid ~ Vesi, jõgi, oja ~ Keel ~ (Seina)kell ~ Äke, äestamine ~ Inimese vari ~ Lehma udar ~ Ussike ~ Õmblusnõel)
- ☐ *Hele kuusk, hele tamm rikka mehe läve all* (Torupill ~ Aken ~ Trepp ~ Laudpõrand ~ Püss ~ Kirikukell ~ Klaver ~ Koera häänd ~ Äke)

27. Millised kaks vastandlikku operatsiooni nähtuvad obstsöönuste menetlemisel mõistatustes ja naljades?

Vt obstsöönuse menetlemismoodustest mõistatustes ja mujal

<http://www.folklore.ee/~kriku/PARINTRO/ropud.htm>

Selleks on kaks vastandlikku viisi:

1) midagi mitteobstsöönset lastakse näida obstsöönseks:

- ☐ *Vanamees nurgas, tilk tilli otsas* (Kaljaastja)
- ☐ *Sisse läheb – väriseb, välja tuleb – tilgub* (Kaevuämber)
- ☐ *Mis on naisel särki all? – Palistus*
- ☐ *Mida teeb naine istudes, mees püsti ja koer kolme jala peal? – Tervitavad*

2) midagi obstsöönset lastakse näida mitteobstsöönseks ~ näiliselt neutraalsel küsimusel obstsöönne vastus:

- ☐ *Verstapost kuusikus* (Meeste asi)
- ☐ *Mollike sambla sees* (Naiste asi)
- ☐ *Mis on sardell? – Viiner ärritatud olekus*
- ☐ *Miks kukel pole käsi? – Sest kanal pole pükse*

Vaadake saidist ka näiteid analoogiliste vastandjuhtude kohta narratiivseis naljades!

28. Nn erootiliste mõistatuste funktsioonid Annikki Kaivola-Bregenhøj järgi.

Vt obstsöönuse menetlemismoodustest mõistatustes ja mujal

<http://www.folklore.ee/~kriku/PARINTRO/ropud.htm>

Need funktsioonid on:

- 1) põhifunktsioon: **erootilise pinge, "temperatuuri" tõstmine** seltskonnas;
- 2) **soolise rühma kokkukuuluvuse tugevdamine**;
- 3) **meeste seksuaalse agressiivsuse** ekshibitsioon;
- 4) **protest vanamoeliste käitumisharjumuste vastu** (vrd *kontestatsioonikultuuri* mõistet!)

29. Kuidas seletab Kaivola-Bregenhøj seika, et soome obstsöönsete mõistatuste vastused on seotud valdavalt just naiste tööde ja elualadega?

Vt obstsöönsete menetlemismoodustest mõistatustes ja mujal
<http://www.folklore.ee/~kriku/PARINTRO/ropud.htm>

Annikki Kaivola-Bregenhøj arvab: see on meeste seksuaalse agressiivsuse väljendus: mehed olid seesuguste mõistatuste loojad ja esitajad ja naised olid nende "sihtrühm" – seetõttu seoti nad naistele tuttavamate elualade ja lahendite külge.

Kaivola-Bregenhøj ütleb: nn kahemõttelised mõistatused pole ilmselt funktsioneerinudki tavaliste mõistatustega ühtmoodi (kuigi nad välisvormilt sulavad nendega kokku), vaid pigem sarnaselt keerdküsimustega – nende esitamise mõte polnudki niivõrd taotleda õiget vastust, kuivõrd adressaati segadusse ajada.

30. Milliseks kaheks põhiliigiks jagunevad eesti mõistatused oma kujundiloometehnika poolest (metafoorse "agendiga" / "agendita")?

Vt eesti mõistatuste kujunditest
<http://www.folklore.ee/~kriku/PARINTRO/troobid.htm>

1. Tekstid, kus kujundil on mõisteregiooni selgelt fikseeriv substantiivne või agent osutav "tipp", st kirjeldaval lausel on süntaktiline alus:

- ☐ *Hani haljas, pea paljas* (Viht)
- ☐ *Karu kõnnib kallast mööda, raudsaapad jalas* (Ader)
- ☐ *Mees läheb lakka, lihavaagen pea peal* (Kukk)

2. Tekstid, kus selline substantiiv-agentiivne "tipp" puudub ja mõistatav objekt esitatakse ta tegevuste, omaduste, suhete, kohtade, aegade vms kaudu kaude ja "anonümselt":

- ☐ *Kaks korda sünnib, ristimata jookseb* (Kanapoeg)
- ☐ *Kanda jõuad, lugeda ei jõua* (Juuksed)
- ☐ *Seest siiru-viiruline, pealt kullakarvaline* (Sibul)

31. Millistest semantilistest regioonidest pärit metafoorid domineerivad eesti mõistatustes?

Vt eesti mõistatuste kujunditest (allrühm A)
<http://www.folklore.ee/~kriku/PARINTRO/troobid.htm>

Domineerivad loom- ja inimkujundid, teisi (ehitised ja rajatised, riistad, rõivad, söögid, maastikud) on tunduvalt harvemini.

32. Millised loomad on eesti mõistatuste metafoorikas sagedasimad?

Vt eesti mõistatuste kujunditest (allrühm A)
<http://www.folklore.ee/~kriku/PARINTRO/troobid.htm>

Loomkujundite sageduste pingerea esiots eesti mõistatustes

on järgmine:

- 1) veised (eriti *härg*);
- 2) sead;
- 3) hobused;
- 4) lambad-oinad;
- 5) kana ja kukk;
- 6) koerad;
- 7) lind, tsirk (üldnimena);
- 8) kitsed-sokud;
- 9) karu;
- 10) hunt, susi;
- 11) hiir;
- 12) hani.

Sellel nimistul on märgitavalt suur ühisosa favoriitloomadega eesti ja teiste rahvaste vanasõnades. Mõlemas aines on pingerea kümme esimest positsiooni angažeeritud koduloomade poolt.

33. Nimetage paar härjaga seonduvat kujundistereotüüpi eesti mõistatustest.

Vt eesti mõistatuste kujunditest (allrühm A)

<http://www.folklore.ee/~kriku/PARINTRO/troobid.htm>

1. Värvilised härjad:

- ☐ *hall härg* tähendab tihti just veskit (*Hall härg, hangus sarved, võtab sauna sarvile, kihelkonna kukile*);
- ☐ *must härg* on levinud folkloorne stereotüüp ka muis žanrides, tihti on tal *mustaga* allitereeruvad *mugulad* või *mügarad sarved*; lahendid hajuvad jätkust sõltuvalt (Kirp ~ Aidavõti ~ Lambarauad vm);
- ☐ *valge härg* tähendab enamasti kirikut või kaljakappa.

2. Härjal on mõistatustes tihti **sarved**, nt: ☐ *Härg laudas, sarved väljas* (Mõõk tupes). Sarvedega härjad moodustavad tihti vormistereotüübi 'Üks härg, x sarve': ☐ *Üks härg, sada sarve* on äke;

☐ *Üks härg, kolm sarve* on hang; ☐ *Üks härg, kuus sarve* on kangapuu riidepakk.

3. Härg **teeb häält, mõirgab või mõriseb** vms: tihti tähendab ta siis kirikukella või torupilli:

☐ *Härg läheb mõirates mäele, ei ole kõhus kõrrekest, maos marjavarrekest*).

34. Nimetage paar hobusega seonduvat kujundistereotüüpi eesti mõistatustest.

Vt eesti mõistatuste kujunditest (allrühm A)

<http://www.folklore.ee/~kriku/PARINTRO/troobid.htm>

1. Väga tugev on **hobuse seotus liikuvate asjadega**, nt

- ☐ laeva või lootsikuga: *Hobu ohjata, mees piitsata, tee tolmuta*;
- ☐ tule ja suitsuga: *Hobu tallis, saba räästas*;
- ☐ jõega: *Hobu jookseb, ohjad seisavad*;
- ☐ veskiga: *Hobu jookseb, tee ei vähene*.

2. Hobune esineb mõistatustes **kaugete ilmanähtuste kohta**:

- ☐ *Hobu hirnub Hiiumaal, hääl kostab meile* (Äike);
- ☐ *Teises ilmas rakendatakse hobust, look paistab meie maale* (Vikerkaar).

3. Hobune esineb mitmel puhul üliproduktiivses **stereotüübis 'x kuskil, osa temast väljas ~ mujal'**:

- ☐ *Hobu tallis, saba räästas* (Tuli, suits);
- ☐ *Hobu tallis, kabjad väljas* (Sarikad);
- ☐ *Hobu tallis, pea väljas* (Nuga tupes).

35. Mida üldistavat võib öelda inimkujundite kasutamise kohta eesti mõistatustes?

Vt eesti mõistatuste kujunditest (allrühm A)

<http://www.folklore.ee/~kriku/PARINTRO/troobid.htm>

1. Tihti on nad **paaris või rühmas** (*isad-emad, õed-vennad* vms).

2. Kui nad esinevad üksikult, siis on nad enamasti sooliselt määratletud ja tihti just meessoost (*mees, vanamees, poisike*).

3. Määratlusi **sotsiaalsete seisundite järgi** (*saks, kuningas* jts) on vähe.

4. *Mees läheb* -algulised eesti mõistatused on sagedased, eriti *Mees läheb metsa* -algulised.

36. Mis nimega nimetatud "tegelaskujud" istuvad eesti mõistatustes tihtipeale nurgas vm kohas?

Vt eesti mõistatuste kujunditest (allrühm A)

<http://www.folklore.ee/~kriku/PARINTRO/troobid.htm>

Nurgas istuvad tüüpiliselt *vanamees* ja *vanaeit*;

need kujundid tähendavad ka enamasti mitmesuguseid tubaseid asju, nt:

- ☐ *Vanamees nurgas, pea kärnas* (Raiepakk)
- ☐ *Vanaeit nurkas, kolm jalga all* (Vokk)

37. Millised on *poisi*, *poisikese* põhiatribuudid eesti mõistatustes?

Vt eesti mõistatuste kujunditest (allrühm A)

<http://www.folklore.ee/~kriku/PARINTRO/troobid.htm>

Poiss, *poisike* ei tee mõistatustes midagi erilist, ta lihtsalt "on", ja tähendab enamasti väikesi asju, nt pähklit või marju.

Tal on reeglina *p*-alguline epiteet, mis loob alliteratsiooni:

☐ *pooleaastane poisike*

☐ *punane poisike*

☐ *pisike poisike*

38. Milliste "generatiivsete", nt laste ja vanemate suhteid puudutavate paradoksidena on eesti mõistatustes esitatud mõningaid asju? Milliseid asju näiteks?

Vt eesti mõistatuste kujunditest (allrühm A)

<http://www.folklore.ee/~kriku/PARINTRO/troobid.htm>

Need paradoksid ilmnevad mõnedes mõistatustes, mille "tegelaskujudeks" on vanemad ja lapsed. Mõistatus pakub nende suhteid eriskummalistena, nt lapsed sünnivad enne vanemaid; on vanemaist suuremad; imetavad vanemaid vmt.

Eriti palju on taolisi paradokse

1) mõistatustes heinakuhja ja -saadude kohta:

☐ *Ema ilma loomata, lapsed luhas laiali*

☐ *Lapsed näevad isa sündimist*

2) mõistatustes tule ja suitsu kohta:

☐ *Isa ehib, ema ehib, poeg saab poolde ilma*

3) mõnel pool mujalgi:

☐ *Ema imeb lapsi* (Meri ja jõed)

☐ *Isa poja peos* (Aiateivas)

39. Kvaasisõnade, sh kvaasi-pärisnimede ilming eesti mõistatustes.

Vt ka SFL ptk 5.5.6 (lk 254–257)

<http://haldjas.folklore.ee/~kriku/LEX/LOENG5.HTM#N556>

Need on (enamasti reduplikatiivsed) sõnad, millel on (nt tänu alliteratiivsele reduplikatsioonile) ilus kõla, kuid mis semantiliselt plaanis on veidralt mittemiskised. Nt mõistatus kilgi kohta, mille üks Äksi variant on selline:

☐ *Kukk laulab kuurdes, käärdes, kivises keldris, tammises tündris,*

ja see reduplikatiivne osis varieerub tohutult. Mis see variaablus endast kujutab?

Kuna need reduplikatiivsed kvaasisõnad on semantiliselt mittemiskised, siis nad justkui tunnevad endid pahasti ja hakkavad endile päriskodu otsima.

Kohti, kust nad seda otsivad, on põhiliselt kolm:

1. **Pärisnimed**, meie kilgi-mõistatuse näites **kohanimed**.

Mulgis on nt rohkesti *gle*-, *stre*-, *tsre*- ja *tre*-lõpulisi kohanimesid: *Pöögle*, *Aitsra*, *Holstre*, *Laatre* jts – ja Mulgis tekivadki seda nimemalli jälgendavad paarikud:

☐ *kiiglen*, *kaaglen*; *kuudsren*, *muudsren*; *kiidren*, *kaadren* jt.

Eestis on ka *sna*-lõpulisi kohanimesid, nt *Kuusna* Järvamaal – ja põhjaeesti (pms Jä, Vi, TaP tekstides) tulevadki ette paarid ☐ *kuusnas ja kaasnas*, *kiisnas ja kaasnas* jts.

Palju on Eestis *küla*-lõpulisi kohanimesid – ja ka siin mõistatustes, nt ☐ *Kiikkülan*, *Kaakkülan*; *Kookkülas*, *Kaakkülas* jt.

Kuusalus on külanimi *Muuksi* – siit siis ☐ *Kuuksis*, *Muuksis*.

2. **Onomatopöa ja deskriptiivid**:

☐ *kiiksam*, *kääksam*; *kiirdles*, *viirdles* jts.

3. **Tavalised, täistähenduslikud sõnad**:

☐ *kuu sehen*, *muu sehen*; *koo sees*, *aa sees*; *kuusikun*, *kaasikun* jts.

Mõned aga jäävadki hõljuma nende kolme leksikaalse maailma vahele indefiniitsesse tühjusse:

☐ *tildren*, *taldren*; *kuusin*, *kaasin*; *kuusus*, *muusus* jpt.

Nimesid vm asju imiteerivad kvaasisõnad ei pea tingimata vahetult teineteisega külgnema.

On nt lõunaeesti mõistatus sipelga kohta:

☐ *Tirkus tiid pite, markus maad pite, kupa-kapa kuustõ – kupa-kapa* meenutab kõige pigemini onomatopoeetilist reduplikatiivi (vrd *kipa-kopa, kopa-kapa* jts), kuid teisalt on see paralleelstlikult ühitatud sõnadega *tirkus* ja *markus*. Mis need viimased on?

Tirkus tundub millegi deskriptiivsena: Lõuna-Eestis on nt verb *tirgutama*, mis tähendab mingit hüplevat või lõnkuvat liikumisviisi. Kuid *Markus* on päris selgelt mehenimi, mida ei anna lähendada mingile deskriptiivile, ja seetõttu hakkab ka pralleelne *tirkus* näima nimenäime.

Teine lõunaeesti mõistatus on:

☐ *Purke puuh, marke maah, Hindrik taivah* (Orav, koer ja Jumal).

Purke ja *marke* ei tähenda midagi tegelikku, kuigi nad on oma asukohtadega kenasti alliteratiivsed. Aga *Hindrik* on surmkindlalt mehenimi (kuigi seda on raske siduda mingil mõistlikul viisil tähendusega 'Jumal'). *Hindriku* mõjul aga hakkavad ka *purke* ja *marke* ühest küljest tunduma nimedena, teisalt tõrgub meie intuitsioon sellele vastu, sest selliseid pentsikuid nimesid pole ju keegi kuulnud.

Kas kvaasisõnad on puhteestiline nähtus? Kindlasti mitte.

Mari Sarv on kindlaks teinud, et reduplikatiivsed kvaasisõnad (mida ta nimetab *lalinateks*) on kõige omasemad just kirde- ja idaeesti mõistatustele, mis viitab sellele, et nad võiksid olla sellest suunast tulnud (st isuri, soome, karjala, vadja) võõrmõjutuste tulem.

Meil on nt mõistatus härjaikke kohta, mis algab:

☐ *Puust pukutid, luust lukutid* (+ nahast *nika-näkatid*).

Soomest ja vadjast on noteeritud umbes sarnase algusega mõistatusi kangaspuude kohta:

☐ sm *Luiset luikot, puiset puikot, hihnaiset hikipitimet, katajaiset kalkuttimet*

☐ vdj *luu lulkat, puu pulkat, tammižot takuvasarad, petäjäss perzvitsad*

Või nt mõistatus tuule kohta, millest pole noteeritud eesti vasteid:

☐ vdj *nonno tuõb notkuttõb, pitsät puut painab, kunikaalta kullat petti, a saksalat raha manitti*

☐ ing *Nonni juoksi noikutteli, pitkät puut painutteli, kuninkaalta kullat petti, saksalta rahat menetti*

Paul Ariste teab öelda, et sõnal *nonno* puudub vadja keeles tähendus, nagu ka sõnal *nonni* ingeri keeles.

Palju kvaasisõnaliste osistega paralleele on soome ja eesti mõistatustes veski kohta:

☐ sm *Hyörin vyörin vyörikkäinen,
rekureiän reiäkkäinen,
mitä hyörin vyörin vyörittää,
sen rekureikä vetää*

☐ ee *Ekü-reku reisiline,
siiri-kuuri viiriline,
mis see siiri-kuuri vedab,
seda vedab veike reku*

Kvaasisõnad on tuntud ka läti mõistatustes. Eesti saartel ja Lätis on nt mõistatus humala kohta:

ee ☐ *Tikker-täkker läheb taeva munedes*

lt ☐ *Vīvulinš, vāvulinš lēdas ūhku mune munema*

☐ *Suur kiku, väike kiku lēdas ūles mune munema*

☐ *Tintu läks, tantu läks, ringi läks, ūles läks, muna...*

☐ *Tikatin, takatin ūles hüppas muna munema...*

Meil kui ka Lätis on mõistatusi asjust, mis lähevad või jooksevad jääd, vett vm pinda mööda, aga jälgi ei jäta ~ jälgi pole näha vmt.

Eestis tähendavad sellised tavaliselt laeva või paati, harvem ka vokki või hälli. Jooksja on tavaliselt *jānes*, kuid eriti Ranna-Eestis tuleb ette ka kvaasisõnalisi vorme (*eta, jekki, jeku, juku, jōks, jāk, jaks, jaku, jaska, jäss(i), jättis, jäära* jt), Lõuna-Eestis ka *tiidu* ja *mindu*.

Lätis on hääletu liikuja peamiselt kirp või kil, nt:

☐ *Peija hüppab, peija tantsib, peija jälgi ei tunne*

☐ *Gite jookseb, gite jookseb, gite jälgi ei tunne*

Peale nende tulevad ette veel libanimesed *treida* ja *tita*, viimane võib-olla eesti laenuna.

Aga **kõige "kvaasilisem"** eesti mõistatuste hulgas ei ole ilmselt laenuline, kuigi on idaeestilise levikuga – see on kurikuulus "**Moosemolk**", mõistatus, mis väidetavasti **tähendab põhiliselt vorstitegemist või siga**.

Mõned tekstinäited:

MMg ☐ *Moosemolk, eevestelk, ise kõrr ja röövestõlk*

Lüg ☐ *Mõista, mõista möösel-mõlki,
moosel-mõlki, teevel-tõlki,
teevel-tõlki, rasva-nõlki*

Jõh ☐ *Mõista, mõista moosi-munnid,
moosi-munnid, tiiven-tilgid,
tiiven-tilgid ja rasva-nilgid*

Kan ☐ *Moosõs-mulku, keesus-kelko, esi tapõ rüüvlimulku*

"Moosemolk" **pole ilmselt läti keele moonutis**, nagu seda on mitmed eesti palve- jm paroodiad. Talle **pole leidunud ka vene ega soome vastet** (vene mõistatustes näivad kvaasisõnad olevat üldse tundmatud).

40. Milles seisneb kompensatiivne vahekord mõistatuste troobi- ja muude struktuuritasandite vahel?

Vt eesti mõistatuste süntaksist (eriti allosa B)

<http://www.folklore.ee/~kriku/PARINTRO/syntax.htm>

Vrd ka küsimus 1 allosas ID.

Teksti loomisel töötavad (kujundi)semantilised ja ilukõlalised taotlused teineteisele vastu: nii troopi kui eufonismi tuleb ju tekitada ühe ja sama "leksikaalse materjali" baasil, ja need ei anna tihti kokku sobitada.

See vastuolu pole aga lepitamatu. Sisuilu ja kõlailu võivad teineteist vastastikku ka kompenseerida, nagu teksti mis tahes väärtustasandid üldse. Mitmete ainete kohta on asja otse uuritud ja leitud negatiivset korrelatsiooni nt metafoori ja eufonismide esinemuse vahel või ka sisulise sõnumi ja vormiviimistluse vahel üldisemalt.

Me rääkisime varem, et vanasõnade hulgas on selliseid, kus pole ei troopi ega ilukõla, kuid ometi nad käibivad – ju siis nad kätkevad mingeid sisulisi, kommunikatiivseid, heuristilisi väärtusi.

Eesti mõistatustes on troop, reeglina metafoor, päris selgesti negatiivselt korreleeritud parallelismiga, ja nad on omavahel ilmselt ka kompensatiivses vahekorras.

Äsja leidsime, et mõistatused jagunevad "subjektiga" ja "subjektita" vormitüübiks. See **subjekt**, kui ta on olemas, on **enamasti ka metafoori substantiivne "pea"**:

☐ *ühe silmaga tüdruk* on nõel;

☐ *võitükk kaevus* on kuu;

☐ *kuu koja läve all* on sõlg jne

– pea ükski substantiiv ei tähenda siin "iseennast".

Need näited olid lühikesed ja parallelismita. Kuid **läänemersoome lühivormidel** üldse – ja mõistatusel üldse – **on tugev sund parallelisme moodustada. Metafoorne mõistus** on tavaliselt keskendatud mingile ühele fookusele, ühele substantiivile ja seega ei lase normaalset antonüümset parallelismi moodustada.

Kuid selgub, et sellest **saab hõlpsasti mööda hiilida**: kui pole võimalik teha antonüümset parallelismi, siis **tehakse sünekdohhaalne parallelism**, mis ei seo kaht maailma, kaht mõõdet vms, mida me tajume normaalse opositsioonina, **vaid seob asja ja tema osa**, st midagi, mille vahel sisuline parallelism tegelikult puudub.

Juba kõneks olnud üliproduktiivne vormimall 'Miski kuskil, mingi osa temast mujal ~ väljas' ongi sellise parallelismi prototüüpsemaid näiteid:

☐ *Harakas aidas, saba väljas* (Võti)

☐ *Härg laudas, sarved väljas* (Mõök tupes)

☐ *Kass ahjus, käpp väljas* (Nina tatine)

Või nt mall 'Keegi kuskil, tal miski kuskil':

☐ *Neitsi nurgas, kuldkee kaelas* (Luud)

☐ *Rätsep jões, käärid käes* (Vähk)

☐ *Vanaeit nurgas, käkilasu süles* (Keris)

Või **numeraalidega sünekdohhaalse parallelismi** näiteid:

☐ *Üks hani, neli nina* (Padi)

- ☐ *Üks saun, sada akent* (Puupinu)
- ☐ *Üks kala, kaks hända* (Pöll)

jne

– teie süntaksi-memos on rohkesti ka muid lisanäiteid.

Subjektita mõistatustes metafoori "substantiivne pea" puudub: mõistatavat objekti ei nimetata n-õ vale nimega, vaid loetletakse ta tunnuseid (omadusi, tegevusi jne).

Siin on **opositsioonilise normaalparallelismi konstrueerimise võimalused täiesti avarad.** Mõõtmeid, mida pidi parallelismiahelat lahti venitada, on valida rikkalikult.

41. Nimetage parallelistlikke stampe, mis on iseloomulikud "agendita" mõistatustele.

Vt eesti mõistatuste süntaksist (eriti allosa B)

<http://www.folklore.ee/~kriku/PARINTRO/syntax.htm>

1. Aluseks kohad või ruumiparameetrid:

- ☐ *Alt sile, pealt karvane* (Käsi ja kinnas)
- ☐ *Edaspidi künnab, tagaspidi äestab* (Kana)
- ☐ *Seest siiru-viiruline, pealt kullakarvaline* (Sibul)
- ☐ *Eest punane, tagant karvane* (Maasikas)

2. Aluseks ajaparameetrid:

- ☐ *Öösel tiine, päeval aher* (Voodi)
- ☐ *Hommikul sünnib, õhtul sureb* (Päike)
- ☐ *Suvel sööb, talvel magab* (Ader)

3. Võidakse luua paradoksi või oksüümoroni laadi konstruktsioone, kus parallelism pole täielik, sest 2. pool on 1. poole eitus:

- ☐ *Käib ja käib, ei pääse paigastki* (Kell)
- ☐ *Kõigile teeb rõivad, ise ihualasti* (Nõel)
- ☐ *Pöue mahub, merre ei mahu* (Põis)

42. Mis on mõlle-rõlle, mõnne-sõnne ja mõõlu ~ mõõru?

Vt eesti mõistatuste e-antoloogia saatesõna

<http://www.folklore.ee/~kriku/MOISTA/saateks.htm>

Need on tekstiga kokkukasvanud poeetilised mõistatamisvormelid, kah omamoodi kvaasileksikaalsed osised mõistatustes, osalt ühtlasi ka redupliktiivsed. Neid on kolm põhisarja või pesakonda:

1) redupliktiivsed *mõlle-rõlle* ~ *mõlle-rille* ~ *mõllerida* jts:

- ☐ *Mõista, mõista mõlle-rõlle,*
kõputimed kõlle-rõlle,
pea peal piiritsepaelad (Vokk)

2) mitteredupliktiivsed *mõõlu* ~ *miilu* ~ *maalu* jts:

- ☐ *Mõista, mõista mõõlu,*
kassihänd kaalu,
kaalun kanamuna (Lapsehäll)

3) redupliktiivsed *mõnne-sõnne* ~ *munnad-sunnad* jms:

- ☐ *Mõista, mõista mõnne-sõnne,*
see sõnne sõsara sõnne,
seitse sõnne vastakute (Pajaahelad)

43. Millised on peamised süntaktilised elementaarstruktuurid ja nende liited eesti mõistatustes?

Vt eesti mõistatuse süntaksist

<http://www.folklore.ee/~kriku/PARINTRO/syntax.htm>

On kolme liiki tuumstruktuure:

- 1) atributiivtuumad, nt ☐ *Susi palanu külega* (Ahjuluud)
- 2) objektituumad, nt ☐ *Ema imeb poegi* (Jõed ja meri)
- 3) lokatiivtuumad, nt ☐ *Üle ilma look* (Vikerkaar)

Lokatiivtuumad on väga produktiivsed ja vormirikkad, atributiiv- ja objektituumad üsna ebaproductiivsed.

Kuid atributiivsed komponendid võivad tihti olla lokatiivstruktuuride koosseisus laienditeks. Tuumstruktuuride jutt käib **põhimõtteliselt "subjektiga" mõisatuste kohta**, st ka kõik sünekdoohhaalse parallelismi kohta öeldu käib siia, põhiliselt ongi sel juhul mängus lokatiivsed struktuurid.

44. Tooge näiteid eri lokatiivstruktuuride kasutamisest eesti mõistatustes.

Vt eesti mõistatuste süntaksist (alljuht B lokatiivide kohta)

<http://www.folklore.ee/~kriku/PARINTRO/syntax.htm>

Palun variantide nimistu üle vaadata, saada **ettekujutus lokatiivsete vormide rohkusest ja osata tuua 4–5 näidet** eri struktuurivariantide kohta omal vabal valikul.

45. Mida võib öelda numeraalide tähenduse kohta mõistatustes?

NB! Seda küsimust puudutav teave on hajutatud mooduli **"Lisamaterjali mõistatuste kohta"** mitmeisse allosadesse ega ole eriti kompaktne.

Palun seepärast läbi vaadata eelkõige sinne kokkuvõte.

Numeraalide, nagu ka nt värvide valik eesti mõistatustes on üldiselt üsna kasin. Akadeemilise väljaande **"Eesti mõistatused"** tüüpide tiiteltekstides esineb kokku 25 eri arvu. Sagedasemad neist (põhi- ja järgarvu summadena) on toodud järgnevas tabelis.

Arv	Põhiarv	Järgarv	Kokku
kaks + teine	192	56	274
üks	252	–	252
neli + neljas	78	3	81
kolm + kolmas	50	16	66
sada	63	–	63
tuhat	36	–	36
viis + viies	27	5	32
seitse + seitsmes	21	4	25
pool	21	–	21
kümme + kümnes	19	1	20
kuus + kuues	16	2	18
ühiksa	16	–	16
kaheksa + kaheksas	7	3	10

Rusikareegel arvude tähenduste kohta (nii mõistatustes kui ka poeetilises folklooris üldisemalt) on selline:

Väikesed "täpsed" arvud tähendavad **"iseendid"**, st näitavad mingeid tegelikke loenduvald hulki;

suured "nullidega" arvud (eriti **sada** ja **tuhat**) tähistavad mingit ebamääraselt suurt hulka ja on mõistetavad liialduste, hüperboolidena.

Seitse, kaheksa ja **ühiksa** asuvad nende vahealal ja võivad tähendada nii täpseid arve kui ka käibida hüperboolidena.

Numeraale võidakse kasutada **vormistereotüüpide moodustamiseks**. Kaks eesti aines produktiivsemat on näiteks

1) **tuhat(-tuhat) – sada(-sada)**:

□ **Tuhat-tuhat, sada-sada ühe korraga lööb maha** (Heina niidetakse);

□ **Tuhat toomelehte, sada saarelehte, kaks kaanelauakest** (Raamat)

2) **kaks – kolmas** ja **üks – teine – kolmas**:

□ **Kats hõbelehte, kolmas kullaleht?** (Suviste-, talviste- ja lihavõttepüha);

□ **Üks ütleb: suvi pikk, teine ütleb: talv pikk, kolmas ütleb: mul ükskõik** (Vanker, regi ja hobune).

46. Milline on arvatavalt produktiivseim struktuuritüüp rahvusvahelises mõistatusaines ("Kaivola mall")?

Vt ka materjalis mõistatuste troopide ja süntaksi kohta (eriti vormitüüp B2a):

<http://www.folklore.ee/~kriku/PARINTRO/troobid.htm>

<http://www.folklore.ee/~kriku/PARINTRO/syntax.htm>

See on **struktuurimall 'Miski kuskil, osa temast mujal ~ väljas'**, mida kohtasime juba eelnevalt küsimuste 34 ja 40 vastustes:

- ☐ **Härg kodu, sooled metsas** (Kooritud palk)
- ☐ **Hobune tallis, kabjad väljas** (Sarikad)
- ☐ **Kass ahjus, käpp väljas** (Tatt ninast väljas)
- ☐ **Kits keldris, keel väljas** (Tuli ahjus)
- ☐ **Part vees, saba väljas** (Kulp leemepajas)
- ☐ **Mees õues, silmad toas** (Kuu, päike)
- ☐ **Ämm õues, silm toas** (Oksaauk)
- ☐ **Pesa maas, munad taevas** (Õunapuu)
- ☐ **Vorst varnas, ots maas** (Köis)

47. Millised allžanrid kuuluvad eesti mõistatusžanri perifeeriasse? Milliseid ühisjooni neil on?

SFL ptk 1.3.1 (lk 16–19)

<http://haldjas.folklore.ee/~kriku/LEX/LOENG1.HTM#N131>

Need on:

keerdküsimused
liitsõnamängud
tähemängud
peamurdmisülesanded
arvutus- ja kirjutusülesanded
piltmõistatused e reebused e "druudlid" (< *doodles*)
lühendimõistatused

Ühisjooni:

- 1) nad on **hilised, laenulised**, enamasti **pärit trükistest**;
- 2) nad on **orienteeritud koomikale, naljale**.

48. Mida tähendab eesti arhiiviterminoloogias (liit)sõnamäng?

SFL ptk 1.3.1 (lk 19)

<http://haldjas.folklore.ee/~kriku/LEX/LOENG1.HTM#N131>

Liitsõnamängu mõistega kohtusime juba kujundkõne-osas ID (küsimus 10) ja mõistatuste-osas IIIA (küsimus 6).

Liitsõnamängud on reeglina "**surnud metafooride**" tuvastamise harjutused, kus eelduseks on, et leidub mingi predikaat, mis assotsieerub sõna otsese tähendusega väga tugevasti, surnudmetafoorse tähendusega aga ei sobi:

☐ kapsapea tõesti ei mõtle → **Milline pea ei mõtle?**

☐ nõelasilm tõesti ei näe → **Milline silm ei näe?**

☐ küünlajalg tõesti ei kõnni → **Milline jalg ei kõnni?**

või ka vastupidi – ei sobi kujundliku tähendusega:

☐ argpükse ei õmmelda → **Milliseid pükse ei õmmelda?**

☐ naljahammas ei hammusta → **Milline hammas ei hammusta?**

Enamasti on liitsõnamängud **rajatud somaatilisele leksikale**.

Liitsõna põhisõna asemel võib olla ka liitsõna lõpuosa:

☐ **Milline miin ei lõhke? – Vitamiin**

☐ **Millised konnad ei krooksu? – Ülikonnad**

IIIB. Vanasõnad ja kõnekäänud

Netiallikad:

<http://www.folklore.ee/~kriku/ALLIK/index.htm>

<http://www.folklore.ee/~kriku/RETSEM/index.htm>

1. Milliseid põhitunnuseid on klassikud (Seiler, Taylor jt) pakkunud vanasõna määratlemiseks?

SFL ptk 1.3.2 (lk 20–23)

<http://haldjas.folklore.ee/~kriku/LEX/LOENG1.HTM#N132>

Klassikute definitsioonidest annab välja tuua umbes järgmise ühisosa: vanasõna on

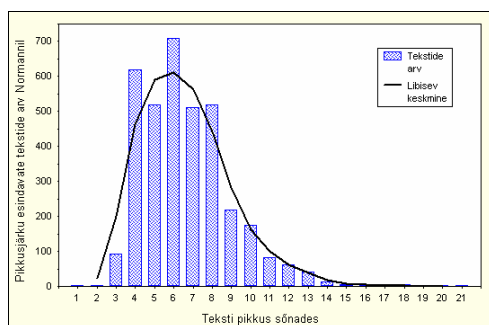
- 1) traditsiooniline (st esindab folkloori);
- 2) lühike (st esindab lühijanri);
- 3) didaktilise tendentsiga;
- 4) poeetilise vormiga.

Kuid lugege ka arutlust nende kriteeriumide "töövõime" kohta!

2. Mitme sõna pikkune on kõige sagedamini eesti vanasõnatekst? Kui lühikesed on lühimad ja kui pikad pikimad eesti vanasõnatekstdid?

SFL ptk 1.3.2 (lk 22–23)

<http://haldjas.folklore.ee/~kriku/LEX/LOENG1.HTM#N132>

Kõige sagedamini on eesti vanasõnatekst 6 sõna pikkune.

Domineeriv sageduspiirkond on 4–8 sõna.

Paarisarvulised sõnahulgad on "piirkondlikust ootusest" suurema, paaritu arvulised väiksema sagedusega.

Lühimad eesti vanasõnatekstdid on 2 sõna pikkused:

☐ *Õnnetus õpetab*

☐ *Ilm õpetab*

Pikim (kontaminatsiooniline) arhiivitekst on üles kirjutatud Saaremaalt Kärlast ja koosneb 55 sõnast:

- ☐ *Kolm on neid, mida kõrv ei taha kuulda, need on: emase ihkumine (= kiljumine), lehma mõiramine ja kana laulmine; ja neli, mis ei tää uskuda: naest, kui sa ise tema seltsis ei ole, laeva mere ääres, Jumala ilma ja lapse perset; ja üks, mida süda ei suuda kanda: kui see, kes sinu võlglane, sinu vastu suureline on.*

3. Mida ühist on O. Molli paröömiarühmal sprichwörtliche Redensarten ja G. Permjakovi rühmal "деловые" изречения? Mis eristab neid rühmi muudest vanasõnadest?

SFL ptk 1.4.1 (lk 24–25)

<http://haldjas.folklore.ee/~kriku/LEX/LOENG1.HTM#N141>

SFL ptk 1.4.4 (lk 37–41)

<http://haldjas.folklore.ee/~kriku/LEX/LOENG1.HTM#N144>

Need mõlemad tähistavad "materiaalse temaatikaga" vanasõnu, st ütlusi

- looduse,
- põllumajanduse,
- kalendritähtpäevade,
- tervishoiu ja toitluse,
- kohtu jm õiguslike asjade,
- kaubanduse,
- mitmesuguste olmeasjade

jmt kohta.

Permjakov paigutab siia ka loosungid.

4. Mis on A. Tayloriga käsituses apoftegma ja truism?

SFL ptk 1.4.2 (lk 26)

<http://haldjas.folklore.ee/~kriku/LEX/LOENG1.HTM#N142>

Vt Tayloriga käsitused, I ptk "Vanasõnade päritolu":

<http://www.folklore.ee/~kriku/PARINTRO/taylor.htm#N03>

Need on triviaalsed elulistest üldistustest väljakasvanud vanasõnad, enamasti ilma igasuguse metafoori vm kujundita:

- ☐ *Elus juhtub kõike*
- ☐ *Inimesi on igasuguseid*
- ☐ *Ära usalda kedagi liiga kergelt*
- ☐ *Ilma vaevata ei saa midagi*

tihti 'Mis A, see A'- või 'A on A'-vormilised:

- ☐ *Mis tehtud, see tehtud*
- ☐ *Mis liig, see liig*
- ☐ *Loll on loll*
- ☐ *Lapsed on lapsed*

Taylor kurdab: **apoftegmasid on alliktekstidest raske ära tunda** – eriti, kui need on vanad, võõrkeelsed, esindavad võõrast kultuuri, siis on raske otsustada, kas autor tsiteerib triviaalseid ütlusi või improviseerib need üldistused ise.

5. Millised inglise terminid tähistavad võrdlust?

SFL ptk 1.4.2 (lk 27)

<http://haldjas.folklore.ee/~kriku/LEX/LOENG1.HTM#N142>

Need on **comparison** ja **simile**.

Mõned autorid on püüdnud neid tähenduslikult eristada, **põhiliselt käibivad** nad kirjanduses enam-vähem vabade sünonüümidenä.

6. Mis on lentsõna ja sentents?

Ka SFL passim

Sententsid ja lentsõnad (saksa *geflügelte Worte*, inglise *familiar quotations*) on tegelikult pruugis samuti üsna sünonüümised.

Tähendavad üldiselt kirjandusteostest väljapudenenud osi ~ tsitaate, mis on läinud traditsioonilisse käibesse: piiblisententsid, "Kalevipoja"-sententsid vmt.

7. Mis on priaamel?

Vt Tayloriga käsitused, III ptk osa "Vanasõnad ja kirjandus":

<http://www.folklore.ee/~kriku/PARINTRO/taylor.htm#N04>

Priaamel on omapärane kirjandusžanr, mis **sai populaarseks eriti 15. sajandil Saksamaal**. See on omamoodi **vanasõnade vormimise moodus**, kus kumuleeritakse kokku mitmesuguseid ütlusi ja pannakse neile siis mingi ühisnimetaja.

Taylor toob selle tehnika näitena:

*õhtul ilma
hommikul naist
aasta lõpul peremeest* } *on õige aeg kiita*

8. Millised on vanasõnade põhilised tekkeviisid Tayloriga järgi?

Vt Tayloriga käsitused, I ptk "Vanasõnade päritolu" algul:

<http://www.folklore.ee/~kriku/PARINTRO/taylor.htm>

Taylor mõnab: vanasõnade geneesi on vähe uuritud. Igatahes tekivad vanasõnad mitmel eri viisil: mõned on **apoftegmad** (*apothegms*) ja triviaalsused, mis on tõusnud vanasõnalisse väärikusse; teised tekivad **mingi juhtumi sümbolise või metafoorse kasutamise kaudu**; mõned tekivad sel teel, et **imiteerivad teisi, juba olemasolevaid vanasõnu**; mõned tekivad **jutu või valmi kondenseeritud kokkuvõttenä**.

9. Nimetage paar ütlust, mis pärinevad Aisopose valmidest.

Vt Taylori konspekt, I ptk osa "Narratiividel põhinevad vanasõnad":
<http://www.folklore.ee/~kriku/PARINTRO/taylor.htm#N05>

Näiteks:

- ☐ *Hapud viinamarjad*
- ☐ *Koer sõimes ~ heintel*
- ☐ *Ära tapa hane, kes muneb kuldmune*
- ☐ *Ära loe tibusid enne, kui nad on välja hautud*

10. Milline on põhiline laenusuund vanakreeka ja ladina vanasõnade vahel?

Vt Taylori konspekt, I ptk osa "Tõlgitud vanasõnad":
<http://www.folklore.ee/~kriku/PARINTRO/taylor.htm#N06>

Laenusuund on ikka kreekast ladinasse, ladina algupäraga kreeka vanasõnade olemasolus Taylor kahtleb.

Selliste laenude arv on üsna suur. Kreeka algupäraga ladina vanasõnades nähtub **kolm adaptatsioonikihti**:

- 1) **täielik omaksvõtt** rahva poolt;
- 2) võõrvanasõna **tahtlik tarvitamine**;
- 3) **juhuslik kobav tõlge**.

11. Nimetage mõnesid antiikallikaist pärinevaid (*classical*) vanasõnu.

Vt Taylori konspekt, I ptk osa "Antiiksed vanasõnad":
<http://www.folklore.ee/~kriku/PARINTRO/taylor.htm#N07>

Näiteks:

- ☐ *Armastus on pime*
- ☐ *Kuipalju mehi, niipalju meeli ~ mõtteid*
- ☐ *Eksimine on inimlik*
- ☐ *Kergelt tulnud, kergelt läinud*
- ☐ *Parem hilja kui mitte kunagi*
- ☐ *Kaks pead on parem kui üks*
- ☐ *Kuni elan, seni loodan*
- ☐ *Üks pääsuke ei tee suve*

12. Nimetage mõnesid "ühiskeskaegseid" vanasõnu.

Vt Taylori konspekt, I ptk osa "Tõlgitud vanasõnad":
<http://www.folklore.ee/~kriku/PARINTRO/taylor.htm#N08>

Näiteks:

- ☐ *Mida silm ei näe, seda süda ei kahetse*
- ☐ *Kõik pole kuld, mis hiilgab*
- ☐ *Uued luuad pühivad puhtasti*
- ☐ *Rooma pole päevaga ehitatud*
- ☐ *See on vilets lind, kes oma pesa ära püretab*
- ☐ *Tao siis, kui raud on kuum*

13. Nimetage Eestis tuntumaid piiblivanasõnu.

Vt Eesti lühivormide allikaloost, ptk 3.1.3
<http://www.folklore.ee/~kriku/ALLIK/allik3.htm#N313>
Vt ka Taylori konspekt, I ptk osa "Piiblivanasõnad":
<http://www.folklore.ee/~kriku/PARINTRO/taylor.htm#N09>

Arhiivimaterjal on 10 kõige "üleskirjutatumat":

- ☐ 1. *Kes teisele auku kaevab, see ise sisse langeb*
- ☐ 2. *Parem pool muna heaga kui nuumhärg pahaga*
- ☐ 3. *Millest süda täis, sellest räägib suu*

- ☐ 4. *Õndsam on anda kui võtta*
- ☐ 5. *Uhkus tuleb enne langemist*
- ☐ 6. *Töö kiidab tegijat*
- ☐ 7. *Halli pead austada, kulupead kummarda*
- ☐ 8. *Kuidas töö, nõnda palk*
- ☐ 9. *Ära kiida päeva enne õhtut*
- ☐ 10. *Kus õhtu, seal öömaja*

14. Kuidas on vanasõnad seotud ühe Pieter Breugheli (sen.) maaliga? Kes on sellest maalist kirjutanud parömioloogilise uurimuse?

Linke Breugheli maalile:

<http://artchive.com/artchive/B/bruegel/proverbs.jpg.html>

http://en.wikipedia.org/wiki/Image:Bruegel_Proverbs.jpg

Vt lühidalt ka Tayloriga konspekt, III ptk osa "Vanasõnad ja kirjandus":

<http://www.folklore.ee/~kriku/PARINTRO/taylor.htm#N10>

NB! Tayloriga juures on vaid lühike viide Breughelile – sestap **palun lugeda põhiteave siit!** (Lisateavet netis küllaga)

Pieter Breughel (~ Brueghel ~ Bruegel) on aastal **1559** maalinud "**Madalmaade vanasõnad**", mis koosneb pea üleni bukvaliseeritud vanasõnamotiividest. **Alan Dundes** ja **Claudia Stibbe** on kirjutanud selle maali kohta uurimuse "**The Art of Mixing Metaphors**" (FFC nr 230, 1981), kus **lahti šifreeritud motiivide arv on 115** (kõigi tõlgenduste kohta pole uurijad üksmeelel).

15. Millised on vanasõnade maailmavaatelised põhihoiakud?

SFL ptk 6.3 (lk 262–264)

<http://haldjas.folklore.ee/~kriku/LEX/LOENG6.HTM#N63>

Vanasõna näib andvat inimesele teda ümbritseva maailmaga suhtlemiseks umbes järgmised põhipostulaadid:

1. **Maailm on vaenulik ja elus on halba kaugelt rohkem kui head.**
2. **Inimene** (eriti üksikisik) on selle **kurjuse vastu jõuetu.**
3. **Töö ja vaev on paratamatu.**
4. **Kuidas sina teistega, nõnda teised sinuga.**

Seega on vanasõnafond lõppkokkuvõttes **selline hinnangute ja normide kogu, kus naturaalseks ideaaliks on iseenda eksistentsi säilitamine ning naturaalseks printsipiiks ja hea ekvivalendiks on kasu** (või pigem: kahju vältimine või minimeerimine).

16. Mida arvab Taylor katsetest selgitada vanasõnade põhjal rahvuslike ja rassiliste mentaliteetide, rahvuskarakterite jmt tunnusjooni? Milliseid metoodilisi vigu on seejuures tehtud?

Vt Tayloriga konspekt, III ptk osa "Rahvuslikud ja rassilised jooned":

<http://www.folklore.ee/~kriku/PARINTRO/taylor.htm#N11>

Matti Kuusi "kullafondi-efekti" kohta vt ka: SFL ptk 5.1 (lk 194–197)

<http://haldjas.folklore.ee/~kriku/LEX/LOENG5.HTM#N51>

Taylor ütleb – ja see peab markantselt paika: esimene asi, mis uurijale vanasõnade juures pähe tuleb, on see, et **mingi rahva vanasõnad võiksid öelda midagi olulist selle rahva maailmavaate ja mentaliteetide kohta.**

Kuna ju vanasõnad on teatav **empiiriliste seaduste ja käskude kogu või koodeks**, siis pole tõesti üllatav, et taolisi lootusi võib tekkida. Seejuures tehakse aga reeglina see **raske viga**, et **uurija skitseerib otsitava mentaliteedi alul omast peast ette ja siis hakkab sellele vanasõnadest tõendeid otsima.** Sel moel võib tõendada mida iganes.

Ilmselt peab paika ka **Matti Kuusi hüpotees**, et rahvusvahelises vanasõnavaras eristub välja omamoodi **kullafond**, kuhu kuuluvad **üksused** pole mitte ainult tuntud suurel hulgal eri rahvastel, vaid **satuvad populaarsete (sagedaste, produktiivsete) hulka ka enamikul üksikrahvastest, kes neid üldse tunnevad.**

Kullafondi-efekti paradoksaalne järelem on see, et "**võõras**" (s.o laenuline, laia rahvusvahelise levikuga aines) **hakkab tunduma eriti "omana", "tegelik oma"** aga (s.o kohalik suhteliselt nõrga levikupotentsiaaliga aines) **märksa "võõramana".**

Kui kõigest hoolimata hellitada lootust rahvusmentaliteetide uurimiseks vanasõnade põhjal, siis tuleks ilmselt **kasutada just lokaalset ainekihti**. Kuid **rahvaid, kelle allikmaterjal oleks selleks piisavalt rikkalik** (nt kvantitatiivsete vaatluste tegemiseks), **ei ole maailmas kuigi palju**.

17. Millised on Taylori meelest vanasõnade kaks kandvamat tunnusjoont eetilis-maailmavaatelises plaanis?

Vt Taylori konspekt, III ptk osa "Eetilised jooned":

<http://www.folklore.ee/~kriku/PARINTRO/taylor.htm#N12>

Need on:

- 1) **kesktee põhimõtte** rõhutamine: ära kiirusta liigselt, aga ära ole ka liiga pikaldane; ära ole liiga õel, kuid mitte ka liiga pehmeke; ära ole hulljulge, kuid ka mitte liiga arg jne jne;
- 2) **skeptitsism** (vrd ka küsimus 15 eelnevas): maailm on kale ja vaenulik keskkond, kus head on palju vähem kui halba; hüveressursid on piiratud, neid ei jätku kõigile; ära hellita milleski asjatuid illusioone jne.

18. Nimetage produktiivsemaid teemaringe eesti vanasõnades ("Vanasõnaraamatu" põhjal).

SFL ptk 6.4 (lk 265)

<http://haldjas.folklore.ee/~kriku/LEX/LOENG6.HTM#N64>

Vt ka "Vanasõnaraamatu" sisulise süsteemi kommentaaris:

<http://haldjas.folklore.ee/~kriku/VSR/SYSTEM.HTM#NTR>

Need on:

1. Laps; vanemate ja laste suhted
2. Töö, virkus/laiskus, nende seos saagi, tasu, käekäiguga
3. Rääkimine/vaikimine; klatš, kriitika, kiitus/laitus, kiitlemine
4. Naisevõtt/meheleminek, kaasavalik
5. Maaviljelus, põld, saagiended
6. Aeg, selle kulg, toime, ratsionaalne kasutamine
7. Toit ja söömine
8. Rikkus/vaesus; rikka ja vaese suhted
9. Vargus, kuritegu, süü, karistus
10. Oma/võõras, ise/teine, ilm
11. Loomakasvatus
12. Looduse kalendaarne muutumine

19. Mis mõttes on "inimkesksed" vanasõnad, mis mõttes aga mõistatused?

SFL ptk 6.5.2 (lk 302)

<http://haldjas.folklore.ee/~kriku/LEX/LOENG6.HTM#N652>

Vanasõnad on inimkesksed sellega, et nad **jagavad õpetusi valdavalt nende asjade kohta, mis kuuluvad spetsiifiliste inimsuhete sfääri:**

perekonnasuhted;

sotsiaalsed suhted (suhe tööga, ühiskonna kihid ja klassid);

"horisontaalne" suhtlemine, selle eetika, lõige 'teine / sina ise', suhtlemisstrateegiad.

Mõistatused valivad oma **mõistatamisobjektid samuti kõige sagedamini inimesele elutähtsailt materiaalsetelt aladelt:**

toit ja jook, nende valmistamine;

riided jm kehakatted, nende valmistamine;

eluase, maja jm rajatised;

tööriistad ja tarbeasjad;

koduloomad.

20. Milline on Friedrich Seileri parömioloogiline peateos?

SFL ptk 1.3.2 (lk 20)

<http://haldjas.folklore.ee/~kriku/LEX/LOENG1.HTM#N132>

Friedrich Seileri parömioloogiline peateos on **"Deutsche Sprichwörterkunde"** (München, 1922).

21. Milline on Archer Tayloriga parömioloogiline peateos?

SFL ptk 1.3.2 (lk 20)

<http://haldjas.folklore.ee/~kriku/LEX/LOENG1.HTM#N132>

Vt Tayloriga konspekt:

<http://www.folklore.ee/~kriku/PARINTRO/taylor.htm>

Archer Tayloriga parömioloogiline peateos on *"The Proverb"* (Cambridge, Mass., 1931).

22. Kes on kirjutanud kapitaalse monograafia soome vellerismidest?

Vt Iris Järviö-Niemise vellerismiraamatu konspekt

<http://www.folklore.ee/~kriku/PARINTRO/weller.htm>

See on Iris Järviö-Nieminen – raamat *"Suomalaiset sanomukset"* (Helsinki, 1959).

23. Millises töös esitab G. Permjakov kõige ulatuslikumalt oma üldise klišeeteooria alused?

SFL ptk 1.4.4 (lk 29)

<http://haldjas.folklore.ee/~kriku/LEX/LOENG1.HTM#N144>

Raamatus *"От поговорок до сказки"* (Moskva, 1970).

24. Vanasõnade loogilise analüüsi probleeme.

Vt Ütluste semantikast, ptk 1.1

<http://www.folklore.ee/~kriku/RETSEM/retsem1.htm#N11>

Palun läbi vaadata siit järgmised alapunktid:

- 1) vanasõnade **süntaktiline sümmeetria**, nn **süntaktilised vormelid**;
- 2) vanasõnad kui **üldistavad implikatsioonid**, nende funktsioneerimine **seletavate ja prognoosivate vahenditena**;
- 3) loogilise **kvantifikatsiooni eripära** vanasõnades;
- 4) **eelduse ja järelduse tinglikkus**;
- 5) probleem **"implikatsioon või ekvivalents?"**;
- 6) loogilise **struktuuri seos** modaliteetide ja kujunditega.

25. Vanasõna modaalsed tasandid, kommunikatiivne struktuur.

Vt Ütluste semantikast, ptk 1.2

<http://www.folklore.ee/~kriku/RETSEM/retsem1.htm#N12>

Palun läbi vaadata siit järgmised alapunktid:

- 1) **väide, hinnang ja imperatiiv**, nende suhted;
- 2) nn **optatiivsete strateegiate hargmik**;
- 3) **väitevormilise ja imperatiivse** vanasõna **põhimõtteline tõlgenduskäik**;
- 4) **G. B. Milneri "neljaosalised struktuurid"**;
- 5) **väitevormilise** vanasõna **normatiivse, episteemilise ja aleetilise** mõtestamise võimalusi.

26. Metafooride referentsiaalse ümbermõtestamise põhisuunad ja -reeglid vanasõnades.

Vt sama pealkirjaga pdf-memo:

<http://www.folklore.ee/~kriku/PARINTRO/VSreeglid.pdf>

See on õieti kujundkõne-osas ID (küsimus nr 13) Suure Ahela mudeli taustal räägitud jutt **personifikatsioonist ja depersonifikatsioonist**, kohaldatuna vanasõnades.

Palun läbi vaadata memos toodud **4 lihtsat reeglit** ja asja olemusest aru saada.

Palun samuti läbi vaadata **klauslid**, mis puudutavad **nominatsiooni ja predikatsiooni erinevust depersonifikatsiooni ja personifikatsiooni korral**.

27. Mis on vanasõnažanris "metropol" ja mis "perifeeria"?

NB! Teie õppematerjalis on žanri perifeeriast juttu ainult mõistatuste kohta (vt **osa IIIA, küsimused 18 ja 47 ja mujal passim**).

Vanasõnažanri puhul võib perifeeriaks lugeda neid teemaringe, mis on loetletud vastuses küsimusele 3 siin osas IIIB, st ütlusi looduse, põllunduse, kalendritähtpäevade, tervishoiu ja toitluse, kohtu ja õigusemõistmise, kaubanduse, mitmesuguste olmeasjade kohta. Vanasõnažanri keskmeksaks tuleks lugeda ütlusi moraali, sotsiaalsete suhete, inimsuhete kohta üldiselt, samuti üldiste tegutsemis- ja suhtlemisstrateegiate kohta.

28. Põhimõttelised raskused, mis tekivad semantiliste vanasõnaliigituste loomisel.

Vt "Vanasõnaraamatu" sisulisest süsteemist
<http://www.folklore.ee/~kriku/VSR/SYSTEM.HTM>

Seal on loetletud järgmised probleemiringid:

1. Sisulise otseteabe vähesus
2. Vanasõnade polüseemia
3. Vanasõnateksti semantiline kirjeldus on paratamatult sisuvaesem kui objekttekst ise
4. Süsteemi ülesehitamise suund: kas ülalt alla või alt üles?
5. Vanasõnade kui süsteemi ja maailma kui süsteemi vahekord

29. 17. saj. kirjamehed, kellest on jäänud fraseoloogilisi ja/või parömiograafilisi jälgi (G. Müller, H. Stahl, H. Göseken, G. Saleman); mis jäljed need on ja kus töodes nähtuvad?

Vt Eesti lühivormide allikaloost, ptk 3.2.2–3.2.5, 4.1 ja 4.3
<http://www.folklore.ee/~kriku/ALLIK/allik3.htm#N322>
<http://www.folklore.ee/~kriku/ALLIK/allik4.htm#N41>
<http://www.folklore.ee/~kriku/ALLIK/allik4.htm#N43>

Allikad:

Georg Müller: 39 eesti-saksa segakeelset jutlusefragmenti (1600–1606).

Heinrich Stahl:

"Anführung zu der Ehstnischen Sprach" (1637)

"Hand- vnd Hauszbuch" I–IV (1632–1638)

"Leyen Spiegel" (1641, 1649)

Heinrich Göseken:

"Manuductio ad Linguam Oesthonicam" (1660)

Georg Saleman:

"Etzliche Gebete Für die Ehstnische Gemeine in Liffland" (1655)

30. Kus allikas on esmakordselt kirja pandud variandid sellistest tuntud vanasõnadest, nagu Häda ajab härja kaevu; Mida rohkem koeri koos, seda vedelam lake; Oma silm on kuningas; Kus tegijaid, seal nägijaid; Mida varem, seda parem jts?

Vt Eesti lühivormide allikaloost, ptk 4.3
<http://www.folklore.ee/~kriku/ALLIK/allik4.htm#N43>

Heinrich Gösekeni grammatikas *"Manuductio ad Linguam Oesthonicam"* (1660)

31. Kes olid ja mida head tegid eesti fraseoloogiale ja parömiograafiale S. H. Vestring ja A. Thor Helle?

Vt Eesti lühivormide allikaloost, ptk 4.5
<http://www.folklore.ee/~kriku/ALLIK/allik4.htm#N45>
Vt ka Vestringi sõnaraamatu enda veebiversiooni
<http://www.folklore.ee/~kriku/VESTRING/>

Need aadressid puudutavad Vestringi sõnaraamatut.

Anton Thor Helle grammatika *"Kurtzgefasste Anweisung zur Ehstnischen Sprache"* (1732) kohta palun lugeda minu raamatust *"Fraseoloogiline aines eesti vanimais grammatikates ja sõnastikes"* (1986), lk 73–85. Helle panus eesti fraseoloogiasse ja parömiograafiasse on lühidalt öeldes järgmine:

1. Ta **grammatika sisaldab eraldi seeriana 525 punkti vanasõnu ja kõnekäände** alfabeetilisest järjestuses. Materjal pärineb usutavasti Helle kodukihelkonnast **Jürist või selle ümbrusest**. Kas üleskirjutaja oli Helle ise või keegi teine, pole teada.
2. Grammatika **sõnastikuosas ja mujal** on lisaks hajali **veel 26 vanasõnateksti**, mis osalt ilmselt pärit Vestringi "Leksikonist".
3. Grammatika **sõnastikuosas on mõnisteist kõnekäänuteksti**.

32. J. H. Rosenplänteri ja J. Fr. Helleri panus eesti fraseoloogiasse ja parömiograafiasse.

Vt Eesti lühivormide allikaloost, ptk 5.2.1–5.2.2
<http://www.folklore.ee/~kriku/ALLIK/allik5.htm#N521>

Rosenplänter andis aastail 1813–1832 välja sarja "*Beiträge zur genauern Kenntniss der ehstnischen Sprache*", kus ta ise ja ta kaastöölised on avaldanud kokku **u 130 eesti vanasõna**, lisaks **kõnekäände ja fraseoloogiat**. "Beiträge" üks eesmärke oli koguda keelelist lisamaterjali **A. W. Hupeli** grammatika täiendatud versiooni publitseerimiseks.

J. Fr. Heller oli Räpina pastor, ÕESI aktiivne liige, "Beiträge" kaastöölise. Koostas (tõenäoliselt aastail 1823–1841) väga mahuka eesti-saksa (või õieti **võru-saksa**) **sõnaraamatu** käsikirja, kus leidub ca **sadakond võrumurdelist vanasõnateksti, paarteist punkti mõistatusi ja keerdküsimusi, soove ja tervitusvorme** ning **u 1400 kõnekäandu ja fraseologismi** (osa neist ilmselt varasemaist trükistest).

Helleri sõnaraamat on eesti **tähtsaim leksikograafiline allikas Vestringi ja Wiedemanni vahelisest ajast**, kuid jäänud seni kahjuks trükis avaldamata. (Vt ka küsimus 5 osas IIIA)

33. F. J. Wiedemanni *Aus dem inneren und äusseren Leben...* eesti vanasõnade ja kõnekäändude allikana.

Vt Eesti lühivormide allikaloost, ptk 5.8 lõpuosa
<http://www.folklore.ee/~kriku/ALLIK/allik5.htm#N58>
Vt ka Wiedemanni raamatu võrguversiooni
<http://www.folklore.ee/ri/pubte/ee/vanad/aiale/>

F. J. Wiedemanni raamat "*Aus dem inneren und äusseren Leben der Ehsten*" (1876) koondab endasse enam-vähem kogu tolleks ajaks olemas olnud käsikirjalise ja trükiallikais avaldatud ainese eesti folkloori lühivormide, uskumuste ja kommete, mängude jm kohta, sh **u 4500 punkti vanasõnu ja kõnekäände ning 428 kirjet (u 490? teksti) mõistatusi** (viimaste kohta **vt ka küsimus 7 osas IIIA**).

Tehakse **esmakordne eesti ütluste liigitamise katse**:

- 1) **vanasõnalist järku** ütlused;
- 2) **piltlikud ja mõistuväljendid**;
- 3) **võrdlused**;
- 4) **soovid, needused, hüüdnimed** jms.

Wiedemanni raamat on eesti vanasõnade suurim publikatsioon enne nende täielikku akadeemilist väljaannet, mis ilmus alles 1980–1988.

34. Fr. R. Kreutzwaldi vanasõnade ja kõnekäändude käsikiri: millal lõpetatud? kust allikaist materjal? rahvaehtsuse aste?

Vt Eesti lühivormide allikaloost, ptk 5.6
<http://www.folklore.ee/~kriku/ALLIK/allik5.htm#N56>

Fr. R. Kreutzwaldi käsikiri sisaldab **1038 kirjet** vanasõna- ja kõnekäänuvormilisi tekste (**üksiktekste 1100 ringis**). Käsikirja **lõpetamise arvatav aasta 1864**. Pikka aega on valitsenud kujutelm, et Kreutzwaldil on olnud kaastöölisi ja et ta on ka ise kõnealuse kogu jaoks korjanud palju materjali otse rahvasuust.

Tegelikult **taandub umbes pool käsikirja tekstidest Hupeli grammatika 2. trükile** (osalt on Hupeli tekste mõnevõrra redigeeritud).

Hupeli-välistest ütlustest on enamik selliseid, mille folkloorsust ei tõenda mingid autentseid arhiivitekstid. Nii on alust arvata, et need tekstid on suurelt jaolt **Kreutzwaldi enda individuaallooming**. Käsikirjas leidub küll **mõnel määral ka arvatavalt virumaise ja/või idaeestilise päritoluga rahvaehtsat ainet**.

Minu äsjased vaatlused lubavad Kreutzwaldi käsikirjas leiduvate ütluste **päritolu veidi täpsustada**. Oletus on ligikaudu järgmine:

Allikas	Tekste
Hupeli grammatika 2. trükk (1818)	560
Schiefneri osseedi vanasõnade tõlked	30
Kreutzwaldi enda ilmne omalooming, mil puudub "arhiivitaust"	260
Vist Kreutzwaldi enda omalooming	60
Arvatavalt rahvaehtsad folkloorsed vanasõnad ja kõnekäänud	100
Tekstid, mille päritolu ja rahvaehtsus problemaatiline	100
Kokku:	1110

35. Millistes eesti ajakirjades 19. sajandi lõpukümnenditel on avaldatud hästi palju vanasõnu ja mõistatusi?

Vt Eesti lühivormide allikaloost, ptk 6.4

<http://www.folklore.ee/~kriku/ALLIK/allik6.htm#N64>

Rohkesti sedalaadi ainek (eriti omaloomingulisi mõistatusi ja tähemänge) avaldab 1870.–1890. aastail ajaleht *Eesti Postimees* ja *Eesti Postimehe lisaleht* (ehk *Jututuba*).

Jaan Nebocat'i ajaleht *Kündja* avaldab aastail 1882–1884 suure osa F. J. Wiedemanni teoses "*Aus dem inneren und äusseren Leben...*" sisalduvast folklooriainestikust, sh vanasõnadest ja kõnekäändudest.

Hästi palju lühivorme ilmub aastail 1878–1887 ajalehes *Meelejahutaja*: kokku u 220

vanasõnateksti ja ligi 400 punkti mõistatusi, keerdküsimusi, tähemänge jms.

Oleviku Lisa toob a 1882–1888 u 150 mõistatust (sh palju värssmõistatusi ja tähemänge); enamik pärismõistatusi on vist originaalmaterjal.

Lühivorme avaldavad ka *Sakala Lisa*, *Virulase Lisa*, *Valguse Lisaleht* jt.

36. Nimetage ja iseloomustage lühidalt M. J. Eiseni vanasõna- ja kõnekäänuraamatuid.

Vt Eesti lühivormide allikaloost, ptk 6.1.2 (ütluste-osa)

<http://www.folklore.ee/~kriku/ALLIK/allik6.htm#N612>

1. "*Meie vana hõbe. Sarjatais Eesti rahva endist tarkust, kõnekäänusid ja ütlusi*" (1913): üle 1000 punkti kõnekäände, lisaks u 400 vanasõna ja kümmekond laulukatkendit. Raamat sisaldab mõningal määral ka Eiseni enda aforistikat.

2. "*Eesti vanasõnad*" (1914): sisaldab u 2000 alfabeetiliselt järjestatud teksti. Eessõnas jagab Eisen vanasõnad taas tõeliseks elutarkuseks, eluproosaliseks labasuseks ja kassikullaks.

3. Eelmise raamatu 2., täiendatud ja ümbertöötatud trükk pealkirjaga "*Eesti vanasõnad*" (1929): tekstide arv suurenenud u 2300-ni, tekstide alfabeetiline järjestus on asendatud vanasõnade bukvaalsisu järgiva märksõnasüsteemiga.

Avaldatud materjal pärineb põhiliselt Eiseni oma rahvaluulekogust, tekstide hulgas rohkesti ebautentset ainek.

37. Kes avaldas 1955. aastal valimiku eesti vanasõnu? Mida võiks öelda selle raamatu kohta?

Vt Eesti lühivormide allikaloost, ptk 7 lõpuosa

<http://www.folklore.ee/~kriku/ALLIK/allik7.htm#N7>

E. Normann "*Valimik eesti vanasõnu*" (1955). Kätkeb u 3600 teksti temaatilises korralduses:

1. Loodus
2. Töö ja tegutsemine
3. Tootmisalad
4. Tootmissuhted ja sotsiaalne protest
5. Õiguslikud ja kaubanduslikud suhted
6. Inimese välimus, riietus ja toitlus
7. Inimese elukäik ja perekonnaelu
8. Inimese iseloom, käitumine ja rahvamoraal
9. Elunähtuste seaduspärasuste mõistmine

Materjal on pärit Kirjandusmuuseumi arhiivist ja vanemaist trükistest. Sissejuhatuses antakse ülevaade eesti vanasõnade temaatikast, suhetest teiste rahvaluuležanride ja kirjandusega, troopidest, kõlakujunditest ja allikaloost.

38. Kes oli A. Reitsak ja mis jälgi on ta jätnud eesti fraseoloogiasse?

Vt Eesti lühivormide allikaloost, ptk 7 lõpuosa
<http://www.folklore.ee/~kriku/ALLIK/allik7.htm#N7>

Venelise taustaga fraseoloog Agnia Reitsak on avaldanud kaks raamatut:

1) *"Valimik vene vanasõnu eesti vastetega"* (1969): ligi 1500 vene-eesti vanasõnaparalleeli täppisvastetest kuni sünonüümideni; eesti vastete põhiallikaks Normanni valimik;

2) posthuumselt ilmunud *"Valimik vene fraseologisme eesti vastetega"* (1975), milles on 5039 fraseoloogilist üksust.

Eesti vanasõnade väljaande ettevalmistamise ajal tegi Reitsak Tartu tööruhmale hinnalise kingituse, loovutades meile Vladimir Dali raamatus *"Пословицы русского народа"* sisalduvate vanasõnatekstide sedelkartoteegi, mille koostajaiks Tartu Ülikooli vene filoloogia tudengid.

39. Millised kolm tähtsat parömioloogilist projekti mõlkusid Matti Kuusi meeles 1960. aastate alul?

Vt Eesti lühivormide allikaloost, ptk 8.1
<http://www.folklore.ee/~kriku/ALLIK/allik8.htm#N81>

Vt ka Kuusi ja Lauhakanga rahvusvahelise vanasõnaindeksi võrguversiooni
<http://lauhakan.home.cern.ch/lauhakan/cerp.html>

1. Rahvusvaheline parömioloogia-ajakiri *"Proverbium"*: Soome Kirjanduse Selts andis seda aastail 1965–1975 Matti Kuusi toimetusel välja kokku 25 numbrit.

2. Vanasõnade rahvusvahelise tüübiindeksi koostamine ja vanasõnade liigitussüsteemi väljatöötamine: selle töö viis lõpule Kuusi tütar Outi Lauhakangas, kes on avaldanud ka süsteemi tutvustava ülevaate *"The Matti Kuusi international type system of proverbs"* (2001, FFC 275).

3. Põhja-Euroopa rahvaste ühiste vanasõnade võrdlev väljaanne: seni ilmunud läänemeresoome ühisvanasõnade väljaanne *"Proverbia septentrionalia"* (1985, FFC 236; õieti selle I köide: 1990. aastate lõpupoolel on ette valmistatud veel kaks lisaköidet).

40. Akadeemiline väljaanne *Eesti vanasõnad*: mida endast kujutab? millise projekti raames valmis? kes koostajad-toimetajad? millal koostati? millal ilmus?

Vt Eesti lühivormide allikaloost, ptk 8.2, eriti 8.2.5
<http://www.folklore.ee/~kriku/ALLIK/allik8.htm#N825>

See on eesti vanasõnade täielik 5-köiteline teaduslik publikatsioon, mis valmis Matti Kuusi poolt initsieeritud Soome–Eesti parömioloogilise ühisprojekti (vt eelmine küsimus, p 3) ühe tulemina aastail 1964–1987 ja ilmus aastail 1980–1988 sarja "Monumenta Estoniae Antiquae" III seeriana "Proverbia Estonica".

Koostajad: Anne Hussar, Arvo Krikmann, Erna Normann, Veera Pino, Ingrid Sarv, Rein Saukas.

Toimetajad: Arvo Krikmann ja Ingrid Sarv.

Köidete koostis:

I–III – vanasõnad;

IV – lisad (sõnaregister, geograafilise leviku register, kogujate register, sagedasemate vanasõnade "edetabel" jm);

V:1 ja V:2 – vanasõnatüüpide tiiteltekstide tõlked vene ja saksa keelde, kummagi köite alul lühendatud tõlge ka väljaande sissejuhatusest.

41. Millised on ebaautentsuse kaks põhivormi eesti vanasõnade ja mõistatuste arhiivimaterjalis?

Vt Eesti lühivormide allikaloost, ptk 8.2.3 (eriti p E ja F)
<http://www.folklore.ee/~kriku/ALLIK/allik8.htm#N823>

Need on:

- 1) mahakirjutused trükiallikaist või teistest käsikirjadest, mis ei ole ütluste suuliste aktualisatsioonide ega kellegi meenutuste vahetud kirjapanekud;
- 2) folkloori "parandamise" katsed ja kirjanike enda aforistlik või mõistatusvormiline omalooming.

Eesti vanasõnade allikmaterjalist moodustavad sellised mitterahvaehtsad tekstid ligi poole, mõistatuste allikmaterjalist umbes kolmandiku.

42. Milliste läänemeresoome rahvaste vanasõnade teaduslikud väljaanded on koostanud V. Mälg mitmete kaastööliste osavõtul? Millal need raamatud ilmusid? Mida üldist võiks nende kohta öelda?

Vt Eesti lühivormide allikaloost, ptk 8.3
<http://www.folklore.ee/~kriku/ALLIK/allik8.htm#N83>

Vaina Mälgü üldtoimetusel ilmunud läänemeresoome väikerahvaste vanasõnade teaduslikud väljaanded:

"*Vadja vanasõnad eesti, soome, karjala ja vene vastetega*" (1977);

"*Liivi vanasõnad eesti, vadja ja läti vastetega*" I–II (1981);

"*Vepsa vanasõnad eesti, vadja, liivi, karjala ja vene vastetega*" I–II (1992).

Need on kõrgetasemelised, allikmaterjali tühjendavad publikatsioonid; materjali esitusviis eesti väljaandega sarnaselt tüpoloogiline. Iga väljaande alguses ulatuslikud teaduslikud ülevaated antud rahva ütlusrepertuaarist; väljaanded varustatud mitmesuguste registrite ja loenditega.

43. Mis on *Proverbia septentrionalia* (PS), millal ja millises sarjas ta ilmus?

Vt Eesti lühivormide allikaloost, ptk 8.4, eriti 8.4.4
<http://www.folklore.ee/~kriku/ALLIK/allik8.htm#N844>

"*Proverbia septentrionalia*" ("*Õhtumaa vanasõnad*") on kuue läänemeresoome rahva (soome, karjala, eesti, vadja, vepsa, liivi) ühiste vanasõnade võrdlev väljaanne, mis esitab tüpoloogiliste üksuste kaupa alliktekste, allikaviiteid, kommentaare jm teavet 900 tuntuma läänemeresoome vanasõna kohta.

Iga tüübiartikli alul on toodud ka vene, balti, saksa, rootsi vasteid, kui neid on leitud.

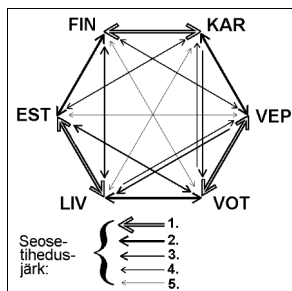
Ilmus 1985 FFC-sarja 236. numbrina.

Tüpoloogiliste üksuste järjestusprintsip on sageduslik: alul kõigilt 6 rahvalt noteeritud ütlused, siis 5, 4, 3 rahva vanasõnad jne.

Raamatu alul on ulatuslik sissejuhatus, nn analüütiline tabel, mis annab 13 veerus lühendsümbolite abil suure hulga infot iga tüübi sageduslike, vormi-, stiili-, struktuuri, sisu- ja kujundkõneliste jm tunnuste kohta, ja allikate nimistu; lõpus hulk mitmesuguseid registreid ja konkordantse.

44. Mida võib öelda läänemeresoome rahvaste folkloorse seosetiheduse kohta PS-s leiduva vanasõnamaterjali esialgsete statistiliste vaatluste põhjal?

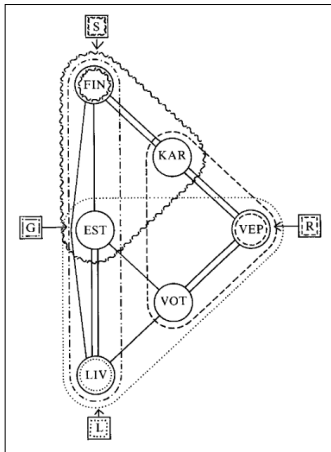
Vt Eesti lühivormide allikaloost, ptk 8.6
<http://www.folklore.ee/~kriku/ALLIK/allik8.htm#N866>

Kõrvalasuval joonisel on kujutatud läänemeresoome rahvaste sisesuhted:

Tihedaimad on suhted soome ja karjala, eesti ja liivi, vadja ja vepsa vanasõnade vahel.

Eesti materjalil on tihedamad seosed veel soome ainega, juba vähem sarnasust vadja ja karjala ning kõige vähem vepsa omaga.

Sellel joonisel on läänemeresoome ja mitte-läänemeresoome naaberrahvaste suhete pilt tervikuna:

Läänemeresoome rahvad jagunevad:

1) **läänepoolseteks** (soome, eesti, liivi) ja **idapoolseteks** (karjala, vepsa, vepsa);

2) **põhjapoolseteks** (soome, karjala) ja **mitte-põhjapoolseteks** (ülejäänud).

Ida/läänepiiri ületav võimsaim ainevahetus nähtub **soome ja karjala vahel**.

Idapoolsed, eriti vepsa, on **tugevaimalt seotud vene ainega**;

mitte-põhjapoolsed (eriti liivi) – **läti ainega**;

läänepoolsed (soome, eesti, liivi) – **saksa ainega**;

põhjapoolsed (eriti soome) – **rootsi ja üldse skandinaavia ainega**.

45. Eesti kõnekäändude peamised vormitüübid.

Vt memo Eesti kõnekäändude vormilis-funktsionaalseid alaliike

<http://www.folklore.ee/~kriku/PARINTRO/KKliigid.pdf>

1. VÕRDLUSED JA INTENSIIVISTUSED

Rahvapärased **võrdlused** (ligi ¼ eesti kõnekäänutextide summast):

- ☐ **Sajab nagu oavarrest**
- ☐ **Kadus nagu tina tuhka**

Intensiivistavad fraasid (käibivad hüperboolidena):

- 1) **nii et**- ehk konsekutiivfraasid
 - ☐ **Anna nii, et nahk nuriseb**
- 2) **kas või**- ehk kontsessiivfraasid
 - ☐ **Häbene või silmad peast välja**
- 3) **gi/ki**-, **ka**- fraasid
 - ☐ **Ei anna kivi ka pähe lüüa**
- 4) **da**-infinitiiviga fraasid
 - ☐ **jalaga segada** (st palju)
 - ☐ **kiviga visata** (st lähedal)

2. KOMMUNIKATIIVSED VORMELID

Mitmesugused **hüüatuse funktsiooniga fraasid**: kirumised, rõõmu-, kahetsus- ja imestusavaldused vms:

- ☐ **Armas taevas!**
- ☐ **Kujuta pilti!**

Sõimuvormelid:

- 1) **nimetamised**:
 - ☐ **Igavene madu!**
 - ☐ **Vana lehm!**
- 2) **saatmised ja lakutamised**:
 - ☐ **Keri põrgu ~ ...!**
 - ☐ **Laku panni ~ ...!**
- 3) **ähvardused ja hoiatused**:
 - ☐ **Hoia piip ja prillid!**
 - ☐ **Löön su laiaks!**
- 4) **needmised ja sajatused** (piiriala maagiliste ja retooriliste vormelite vahel):
 - ☐ **Pipart sulle keele peale!**

Tervitused jm positiivsed (soovi- ja tänu)vormelid:

- 1) **Üldised tervitus-, kohtumis-, lahkumisvormelid**:
 - ☐ **Servus! ~ Moens!**
 - ☐ **Aidaa! ~ Pakaa!**
- 2) **Tervitus- ja lahkumisvormelid eriolukordade puhuks**:
 - ☐ Töötegijaile üldiselt: **Jõudu tööle!** (vastus: **Jõudu tarvis**)

☐ Sööjatele: **Jätku leiba!** (vastus: **Jätku tarvis**)

4) Tänamisvormelid:

☐ **Aitäh! ~ Ole meheks!**

5) Soovid:

☐ **Head põrumist!**

☐ **Hoian põialt! ~ Kivi kotti!**

Küsimuse vormis vihjed, irooniad, pilked, naljatused, norimisvormelid mitmesuguste situatsioonide puhul:

☐ **Kas haige ka olid, kui lolliks läksid?**

☐ **Kes sulle putru pakkus?** (soovimatule seksujale)

☐ **Kas sa selle suuga sööd ka?** (ropendajale)

Didaktilised üldistavas vormis rahvapedagoogilised keelud, hoiatused, mis simuleerivad tihti uskumusi:

☐ **Kes vana asja mäletab, silm peast välja!**

☐ **Kes jalga põlvel kiigutab, kiigutab vanakuradi lapsi**

Retoorilised tõrjevormelid e reparteed (pareerivad, iroonilised, norivad vastused mitmesugustele pärimistele, soovidele, palvetele, kurtmistele jne:

☐ (Anna... –) **Anna jäi Tartus rongi alla**

☐ (Kuhu? –) **Kuke suhu**

☐ (Ma mõtlesin... –) **Kalkun ka mõtles (et muneb aga...)**

☐ (Miks? –) **Sest koera nimi oli Viks ~ Reks ~ ...**

☐ (Mis kell on? –) **Ratastega masin ~ Viisveerand kuus ~ ...**

☐ (Mis nimi? –) **Nipitiri**

☐ (Oleks... –) **Oleks on paha poiss ~ Oleks tädil rattad all, oleks omnibuss**

3. JUTUJÄTKUD JA NALJASÕNAD

Lollitavad jätkud vanasõnadele:

☐ **Amet kõik, mis leiba annab... pekka või kassi**

☐ **Laps on laps... peaasi, et pole plika**

Tervitus-, soovi- ja tänuvormelite naljatavad jätkud või paroodiad:

☐ **Ela hästi, sure püsti, surres pane jalad risti!**

☐ **Puhka rahu, porgand ~ kahvel kõhus!**

☐ **Tere, tere, vana kere!** (vastus tervitusele)

Ütlused, mis võivad olla jätkuks või kommentaariks mõnele muule sõnale, repliigile, kõneaktile, situatsioonile:

☐ **Appi, appi, kass läks kappi, perenaise piimapütti!**

☐ **Mis sa tahad teha ära, kirbud söövad keha ära**

☐ **Mis vahti, suu lahti?**

☐ **Oh taevas ja teivas ja alumine aiaroigas!**

☐ **Häbi, häbi, hanna alt läbi**

Kirumis-, sõimu-, ähvardus-, parastamisvormelite poeetilised arendused:

☐ **Pea lõuad, kui jõuad (kui ei jõua, osta lõuarauad)!**

☐ **Sure, konn, mis mul sust on!**

Mingite konkreetsete laulude või luuletuste paroodiad:

☐ **Hapu hani plehku pani** (< **Minu valge hani täna plehku pani...**)

☐ **Mis sa nutad, lillekapsas, homme sööb sind hobune** (< **Mis sa nutad, lillekene, nupud täis sul pisaraid...**)

Nimepilked:

☐ **Juhan Jussi tappis kassi...**

☐ **Jüri Jürnas, pe- kärnas...**

Ebamäärase funktsiooniga naljatavad, mittelauldavad kaksikvärsid:

☐ **Härä kapten kaalikas, / silgusaba soolikas**

☐ **Kukulind ja kägu, / need on ühte nägu**

☐ **Siga läks üle silla, / saba tegi tilla-lilla**